
a híd és a pirkadás évei

Részletek emlékirataimból

LŐRINC PÉTER

A híd két partot kapcsol össze, és úgy lehet, a *Híd* indítóinak szeme előtt még az osztályok összekötése, szakadéknak áthidalása lebegett. Talán a fiatalok és öregek nemzedékét is megpróbálták egybehangolni, egyeztetni, míg azután a *Híd*ba bevonuló új „fiatalok”, az új, a „fiatal” osztály, az új, a „fiatal” ideológia követői és képviselői új értelmet adtak a *Híd*nak, Vajdaság népeit, dolgozóit és elnyomott rétegeit kívánva egy hatalmas, átfogó mozgalomba kovácsolni. Népek hídja és országútja legyen a *Híd*, elnyomottak találkozóhelye, ahol nemcsak pillanatnyi szervezkedésre, de örök szerelemre tanyáznak le.

A *Híd* persze magyar nyelven jelent meg, és a magyar harcolni akaró elnyomottakhoz szólott, de vajon külön lehet-e választani a magyart, ki lehet-e szakítani őt a népek tengeréből, mintegy kiemelni az épületből, amelybe egész Vajdaság beleépült, anélkül, hogy a kiemelt nép — a kiemelt téglák — helyén rések, hézagok támadnának, veszélyeztetve magát az épületet is. Az 1936-os hidasok, akik esetleg, mint Laták István, már 1934 óta tagjai voltak a lapnak, nem is gondoltak semmiféle különválasztásra. Magyar lapot adtak az olvasó kezébe, mert magyarokhoz csak magyarul szólhattak, és magyarokhoz szólva csak a magyar hagyományokra támaszkodhattak, magyar kulturális sajátosságokat, adottságokat szólaltathattak meg, de ideológiájuk és világnézetük közös volt a jugoszláv népek és a világ népeinek leghaladóbb ideológiájával, és szervezetileg is odatartoztak, részét alkották a jugoszláv kommunisták pártjának, vagy a Párt köré csoportosult szimpatizánsoknak, esetleg antifasisztáknak.

Stafit — dr. Steinfeld Sándort —, azzal a „bizonyítvánnyal” bocsátották el Mitrovicáról, a fegyházból, a marxista-leninista „egyetemről”, ahol Pap Pállal és Moša Pijadeval volt együtt, hogy gyöngé szónok ugyan, de jó író, jó vezető, szervező és magyar. Igaz, hogy orvos, de szakértője a politikai gazdaságtannak is, amellet jó versfordító, csináljon hát egy jó magyar lapot, szerkessze és adja ki az illegális párt

legális, magyar nyelvű folyóiratát, ennek előfizetői és olvasói pedig alkossák meg a fedőszervezetét az illegális pártnak.

Ez a lehetőség nem volt idegen a magyar koponyák előtt. Ennek a szervezeti lehetőségnek már volt hagyománya Vajdaságban is. Valamikor, 30—40 éve lehetett már annak, az illegális vagy fél-illegális szocialista párt és illegális—fél legális szakszervezet lapok köré is tömörült, az olvasók és előfizetők szervezetének formájában is élt és működött. Az „asztaltársaságok” is oly legális fedőszervezetek voltak, amelyek összejöveteleiken a társaság nevét viselő és könyveiből, írásaiból olvastak fel egyes részleteket és vitatták meg, amíg a rendőrkapó köztük tartózkodott, hogy aztán áttérjenek az aktuális kérdések megvitatására. Volt Petőfi-társaság, biblia-társaság, sőt urambocsa', Pancsován Hartmann, az Öreg, a „Stari”, Marx-asztaltársaságot szervezett, s a Tőkéből olvasott fel a kopó jelenlétében...

Ez volt a vajdasági magyar hagyomány és a Petőfi meg Marx, Ady és József Attila, Dózsa és a kurucok, a forradalmas múlt hagyományai, tradicionális és mindenkiiben élő emlékei, amelyek nemcsak az osztályharcot példázták, egykor és ma, de egyúttal a németellenes szabadságharcot is beleillesztették akkori harcaikba csakúgy, mint az új antifasiszta harc támaszpillérei közé is: Rákóczi és Esze Tamás, Kossuth, Petőfi és Tánicsics, Dózsa és Péro mind beépültek az antifasiszta szabadságharc és az elnyomott népeket egybefogó forradalmas osztályharc frontjába, a dolgozók közös frontjába, sajtóságos magyar szint és ízt adva az egy közös és egységes nemzetközi, „népközi” megmozdulásnak. Hasonló hagyományai voltak a többi népeknek is. A vajdasági szerbek az egykori *Omladinához* nyúltak vissza, a crnagoraiak Njegošhoz, de a népdal és a folklór is új életre támadt. Bitolában élt még, mint tudjuk, az ilindeni hagyomány.

Bitolába minderről kevés hír jutott el hozzám, de kevés szóból is ért az ember. A népfrontos összefogás — *át-Híd-alás* — nem volt ismeretlen előttem, és nem volt ismeretlen a népek egybekovácsolódása és egységes fellépése sem. Hiszen azt csináltam magam is. Igyekeztem beilleszkedni, egybefonni és egybeforrasztani a macedónt és spanyol zsidót, crnagorait meg görögös cincárt, együtt jártam irodalmi téren is a macedón *Lučsal*, a horvát *Knježevnikkel*, *Kulturával*, *Almanah savremenih problémával*, a boszniai szerb *Pregleddel* vagy a vajdasági szerb OMPOK lapjával, a *Naš Život*tal meg a *Vojvodjanski Zbornikkal*. A szerbhorvát lapoknak írtam a magyarokról, a magyar lapoknak a szerbhorvátokról, macedónokról, fordítottam Adyt a zágrábi és szarajevói lapok számára és Jovan Popovićot, Racint, Miskinát a *Hídnak*.

Egyébként is, körülbelül egyidőben indult az új kommunista, antifasiszta *Híd* és az OMPOK-mozgalom, a *Híd* és a *Naš Život* vagy a macedón *Luč*. A magyar Pap Pál meg a szerb Nikola Petrović együtt kapcsolta az OMPOK-ot a Párthoz, aminthogy Stafi és Mayer Ottmár mellett, Laták mellett, a *Híd* bábái sorában is ott volt Pap Pál, aki egy időben éppen a *Híd* tanyáján, Szabadkán, Stafiéknál, Ottmáréknál, Zsigáéknál készülődött a végleges illegálitásra, írva közben az *Ár ellen* című pompás antifasiszta harcos cikkét.

Már említettem, hogy a *Naš Život* és OMPOK mozgalmában magam is részt vettem, magamban is összekapcsolva ily módon, a nemzetközi testvériség-egység síkján, az *át-Híd-alás* vonalán, a magyar és szerb

antifasiszta mozgalmat. Munkatársra voltam a *Naš Životnak*, a *Vojvodjanski Zborniknak*, részt vettem, ott voltam az OMPOK becskerei indulásánál, és később is el-eljártam annak összejöveteleire a városban vagy az écskai Bega-parton, a zsablyai Tisza-parton, ahová szintén együtt jártam Vlada Kolarov-Kočával, Stevica Jovanovićyal, Sucival és Pucival (Súlman Rózsa, Bojin Burkus Valéria), akik, habár szintén magyarok, maguk is munkatársai voltak a *Naš Životnak*, aminthogy Čeda Minderović-Katić, a szerb költő, ebben az időben a Katić nevet felesége, Kató nevéből kölcsönözte, akivel együtt szerkesztette a *Naša Književnicát*, ő pedig azzal a bácskai magyar Scher Katóval volt azonos, aki magyarul Kaszás Kata, szerbül Kata Kosac néven írt a legális sajtóban, hogy azután mint szerbiai pártmunkás és partizánharcos vált-jék mártírrá a szabadságharc idején. Halálra kínozva, még a saját nevét sem fedte fel a fasiszták előtt, és ha magyar költőre még nem is akadt, szerbül megénekelte őt, harcait és hősi halálát, többek között az a Jovan Popović (*Istinite legende — Igaz legendák*), aki maga is írt néhanapján magyarul . . .

Becskereken különben az OMPOK legális vezetőségében is ott volt, a szerbek mellett, a magyar Arm-Árvai Sándor, a költő, és Szenci Éva, és bejártak, eljártak az összejövetelekre a későbbi mártírok, a két Fogarasi fiú vagy Toškovék, akik persze mind részt vettek egyúttal a *Híd*-mozgalomban is. Az sem lehetett hát véletlen, hogy Koča Kolarov Puci útján azt üzent nekem (1937-ben) Bitolába, hogy írjak szerbül Petőfiről és Adyról és Petőfinek és Adynak a szerb írókra tett hatásáról, majd ő felolvassa írásomat a Becskereken tartott *Vajdasági kultúra napján*, mert a vajdasági kultúra és az OMPOK nem csupán a szerbeké, ugyanannyira a magyaroké is. Az sem volt véletlen, hogy Kočáék, Suciék éppen Petőfit és Adyt jelölték ki témául, hiszen a *Híd* is hozzájuk nyúlt vissza hagyományteremtő könyvikadása során.

Én kitartottam az akkoriban fölvelt Lőrinc Péter név mellett, végleg félretéve a Láng, Lányi, Lovass és Varga neveket, míg mint szerb író a Josipović, Darlić s egyéb nevek helyett megállapodtam a Žarko Plamenac név mellett, amely persze egyszerűen a Láng név fordítása volt, és semmi köze sem volt a Crna Gora-i vojvoda Plamenachoz, ha sokan valóban azt hitték is, hogy vlami Crnagora-i rejtőzódik a felvett név mögött. A Lőrinc név eléggé meghonosodott Vajdaságban, és igazán nagyon megörültem egy-két évvel ezelőtt Zentán, amikor e név kimondása még most is „Szezám, nyíl ki”-ként hatott, és egy szemvillanásnyi idő alatt leolvastotta a jégkérget Lövei tartózkodó, hideg szívről.

Lövei, a cipészsegéd, maga is tagja volt az egykori *Híd*-szervezetnek, sőt már jóval előbb, már 1920 óta ismerte és terjesztette Zentán és környékén a *Mát* és az *Akasztott embert*, meg Barta Sándor *Ék* című folyóiratát, az *Utat* és általában a bécsi, amerikai és párizsi meg oroszországi és hazai magyar kiadványokat, akár a *Szervezett munkást*, *Korunkat*, a 100%-ot vagy Gergely Sándor regényeit és sok más egyéb haladó szellemű lapot és könyvet mint az itteni kommunisták akkori oszlopos tagja. Mint történész kerestem fel, s 1937—1944-es adatokat, élményeket kívántam tőle, de Lövei igen tartózkodó magatartást tanúsított mindaddig, amíg beszélgetés közben valahogyan ki nem röpönt a számon a Láng és Lőrinc név. „Ezzel kellett volna kezdened azonnal, eltvárs” — mondta

boldog mosollyal Lővei, és átölelt. — „Hiszen mi már hosszú évtizedek óta ismerjük egymást, legalábbis névről.”

Mind a Lőrinc, mind a Plamenac névről számos anekdotaszerű történetet tudnék mesélni. Hiszen még a táborban és azután is sokan felkutatnak, hogy lássanak, együttműködjenek velem, amikor azt hallották, hogy Plamenac vagy Lőrinc, vagy akár a tanárok lapjának, a *Glasnik*nek Löbl Árpád nevű munkatársa itt tartózkodik, mert ebben az időben három néven írtam és három néven ismert — de külön-külön — a haladó olvasótábor. Mert senki sem tudott a három név viselőjének azonosságáról. Bitolában, de később, a táborban is előfordult, hogy ott Miodrag Džuverovičyal, emitt Mile Vitorovičyal hosszú, heves vitákat folytattunk a Plamenac-féle tételek fölött, anélkül, hogy akár egyik, akár a másik tudta volna, hogy a szerzővel áll szemben. A legkedvesebb anekdotát feleségem, Margit élte meg 1945 elején, a felszabadulásakor, még mielőtt hazatértem volna, mielőtt (a sok közül) első halálom híre is eljutott volna hozzá, amikor azonban már hosszú hónapok óta megszakadt minden kapcsolatunk.

Valaki, azt hiszem, Cvetko Malušev nővére, Sofika Spahić, arról beszélt éppen Margittal, hogy lám, már X. és Y. is hazatért. Most már csak Zarko Plamenac is térne hamarosan vissza, hogy együtt legyen a régi helyi írógárda!

— Az, az, csak Plamenac térne hamarosan vissza! És Lőrinc Péter térne hamarosan vissza! Már olyan nagyon várjuk őket! — mondta Margit, és sikerült visszatartania feltörő könnyeit, maga sem tudva, a fájdalom, a meghatottság vagy az öröm könnyei voltak-e a visszatartott vízcseppek! Mert „Sósabbak itt a könnyek. És a fájdalemak is mások”. És beszédtársa szerbül mondta utána a sorokat Plamenac fordításában: „Suze su tu slanije... A i bol tu dublje rije...”, még mindig nem tudva, hogy Plamenac és Lőrinc feleségével áll szemben. Tanári körökben polgári nevet is ismert volt. A táborban történt, hogy egy ízben lelkendezve keresett fel egy szarajevói tanár, aki ugyan Plamenacot is — de külön — ismerte, és azzal kezdte mondókáját: „Úgy hallottam, hogy Löbl Árpád itt van a táborban, szeretném megismerni személyesen is a kedvelt *Glasnik*-cikkek szerzőjét, a bitolai affér hőst...”

Annyi bizonyos, hogy az 1937—1941-es években ez az ismertség sok örömet, még több kint okozott, mert hatalmas, néha kínos, sokszor örömteli viták zajlottak neveim körül. Erről későbben kell írnom, mert a vitákat nem a *Híd* Lőrincének, hanem a szerbül író Plamenacnak írásai idézték fel. Nem annyira a fasiszta *Mladi Sever* s más ily lapok írásaira gondolok itt, mert ezek alig érintettek, sokszor nem is tudtam róluk, mint inkább a Zogović harsogó, kemény szavaira a *Naša Stvarnostban*, amire egyeseknek ugyan az volt a válasza: „Örülj neki! Ez is az elismerés egy neme. Elismerik, hogy élsz, hogy vagy valaki!” Nem, most nem kívánok erről beszélni, csak annyit akarok itt még mindehhez hozzáfűzni, hogy ezek a viták ugyanakkor zúgtak körülöttem, amikor a bitolai nagyteremben a Masaryk-előadás közben átfúrtak a fasiszta pillantások törei, amikor a város ott sűgött-bűgött, harsogott, és vagy halálra keresett, vagy virágosöt hullatott rám... Úgy érzem, sikerült épségben megúsznom mindezt: nem rokkantam bele az üldözésekbe, nem szédültem meg a tömjénezéstől. Talán éppen az ellentétes áramlatok egyidejűsége mentett meg!? Anyám akkor még élt, s bár mit sem tudott a körülöttem

zajló-zúgó hullámokról, mégis neki is köszönhettem azt, hogy lélekben, magatartásban majdnem a régi kisfiú maradtam, aki mosollyal ajkán járt-kelt és hittel szívében, szemében.

Visszatérek mármost a *Híd*-mozgalomra és annak körülményeire, lehetőleg csak röviden emlékezve erre a „külön” magyar világra, mert nem igen írt még róla senki. Mondottam már, hogy nem volt és nincs külön magyar munkásmozgalom, s nem is lehet kiszakítani a magyarok mozgalmát a nagy együttesből, anélkül, hogy ezt az *Egész* egysége meg ne sínylené, mégis lehet szó, mint egy egész — ha mesterségesen is — különválasztott részéről, a *Híd*-mozgalomról.

Annyi bizonyos, hogy a magyar kisebbségnek s ezen belül a magyar proletariátusnak némileg valóban kivételes helyzete volt. Egyrészt a szerb uralkodó nemzet uralkodó osztályában ott élt még a múlt árnya. A szerb polgárság vénjei még emlékeztek a magyar szolgabíró-csendőr uralomra, s a rezsimváltozást többnyire úgy képzelték el, hogy „Sjaši Kurta, da uzjaše Murta” („Szállj le, Kurta, a nyeregből, hogy Murta üljön a helyedbe”), hogy a magyar elnyomót a szerb elnyomó váltsa le, az elnyomás viszont továbbra is megmaradjon.

Ez ellen harcolt Vasa Stajić, aki mint nemzetközi humanista, egykor a magyar, most a nagyszerb sovinizmus és elnyomás ellen kelt fel, de a polgárok között elszigetelt maradt küzdelme. A magyar földesúr és polgár simult ehhez a rendszerhez, elszegődött az elnyomó szerb polgár segítőtársául, csak annyit kérve tőle, hogy ha már nem vehet részt az egész nép kizsákmánvolásában, hagyják meg neki legalább „édes magyar proletártestvérét”, hadd ölelje azt keblére oly erővel, hogy véréit is kisajtolja az ölelés hevében...

Így hát kettős elnyomás alatt nyögött a magyar dolgozó. Elnyomták mint dolgozót és mint magyart egyaránt. A magyarság különben is a legproletárabb népe volt Vaidaságnak. Mind a városi, mind a mezei munkásságban nagvobb százalékarányt képviselt, mint a magyarok az összlakosságban. Főleg a falusi földnélküliek és dolgozók voltak jórészt magyarok, amint azok a nagybirtokosok között is nagyobb volt még mindig, az egykori agrárreform után is, százalékarányuk. Kulák zsírosgazda, amolyan „salašar”, tanyásparaszt vagy kis- és középparaszt viszont jóval több akadt a német és szerb között. A magyar volt a városokban is a legélesebben proletárra és burzsoára szakítva, a legkevésbé kispolgári nép. A harmincas években, a pártok diktatorikus megszüntetése után, a Magyar Párt nélkül is megtalálták a magyar urak annak az útját és módját, hogy odatorleszkedjenek, simuljanak a nagyszerb polgársághoz, nem feledkezve meg azért arról, hogy kiépítsék kapcsolataikat a revizionista Horthy-uralom felé is, sőt rajta voltak, hogy közelítsék egymáshoz, a fasiszta síkon, a két uralkodó osztályt és hatalmat és így szabaddá tegyék a kettős vásárt. Az Aleksandar ellen elkövetett merénylet óta megváltozott errefelé is a világ képe. Jankapuszta politikáját a Stojadinović- majd a Cvetković-kormány profasiszta közeledése követte a Gömbösök, Imrédyek, Telekiek felé. Ez a fasiszta „testvériség-egység” az itteni magyarságnak némi kultúrenedményeket jelentett, egyes népköri és más kultúregyleti kultúra újabb kibontakozását eredményezve, főleg a népszínművek, operettek és „gyöngyösbokréták” rendezése terén.

Itt-ott, így a szabadkai Népkörben ez azonban ajtónyitást, szabadabb

levegő behatolását jelentette mégis. Éppen itt, Szabadkán indult meg 1934-ben az ifjúsági, népi — „narodnyik” — *Híd*, hogy azután 1936-ban végleg átvegye benne az irányítást a Párt. Persze, tévedne az, aki azt hinné, hogy 1936 előtt a *Híd* tisztára „narodnyik” utópista ifjúsági lap volt. Már 1934-ben belépett a folyóirat munkatársai sorába Laták István, aki számtalan néven (Csúzdi, Almádi stb.) közölte itt írásait, hogy később (1935) megnyerje Cseh (Iványi) Károlyt és Cvetko Maluševet (Kiss Flórián) is, akik Kun Szabóval egyetemben már 1936 előtt is balra sodorták a lapot, amelyet azután annál könnyebben vehetett át a Párt 1936-ban. Ebben az időben, talán 1935 végén, 1936 elején társult be a *Híd*-ba Schwalb Miklós is, aki a *Fiú a konyhában* megjelenése után, újabb regény írásába fogott, a polgári szerkesztőségek életét alakítva regénnyé, és 1935 végén maga is indított egy harcos irodalmi és művészeti folyóiratot *Kultúra* címen, amelynek valószínűleg csupán első „mutatványszáma” jelenhetett meg.

Ez a lap egyik szeme volt annak a láncnak, amely megteremtette a folytonosságot a baloldali lapok között, az *Úttól, Szervezett Munkáson* át a *Hídig*, a *Világképig*, legalábbis Bácska területén. A *Szervezett Munkást* folytatta volna a *Falu és Város*, a *Fáklya*, majd az *Örtűz*, a *Kritika*, a *Vajdaság* és a *Tovább*, és már az ifjúsági *Híd* idején lépett e lapok sorába a folytonosság továbbvitelére a *Kultúra* is. A bácskai termékeny, buja televény sorra csíráztatta a lapokat, a diktatúra zord éghajlata viszont lefagyasztotta, lehervasztotta őket, míg a Virradat, a Pirkadás nem teremtett olyan feltételeket, amelyek, dacolva az éghajlattal, a terrorral, lehetővé tették egyes lapok fennmaradását.

A *Szervezett Munkástól* az 1936-os *Hídig* és 1941-es *Világképig* ezeknek az efemer lapoknak egyik fő szervezője, illetve életre keltője, munkatársa — Laták István volt.

Latákkal éppen ezért már többször találkoztunk utunkon, akár a festő Hangya Bandival is, már ott az 1920-as esztendő *Szervezett Munkásában* és *Naptárában*, kezdve a *Továbbon* s más lapokon át, végig a *Hídon* és a *Világképen*. Laták munkásszarmazású kishivatalnok volt, amikor először találkoztunk, ha jól tudom, Becskereken, éppen Hesslein József igyekezett megszervezni nem könnyű útjait, ahogy, hóna alatt legújabb könyveivel, ő maga árusította is azokat mint író, kiadó és könyvkereskedő egyaránt, egy személyben. Talán őt középiskolát tudott végigjárni, azután a mesterségét egyre változtató munkásember lett belőle, akinek talán volt annyi szakmája, ahány írói neve is, hogy minden egyes emberének megélhetést is biztosíthasson. Én elsőnek talán a *Korunk* Kaláts T. Iván nevű munkatársát ismertem meg a *Kolduslázak*, a *Düh* Laták nevű fróján kívül. A két kötetet maga árusította Becskereken, a *Korunk*nak meg magam is munkatársa voltam Latákkal, Harasztival, Doktorral együtt, innen Vajdaságból.

Igazi proletárköltő volt, aki magánúton igyekezett pótolni azt, amit az iskolában, anyagi helyzete miatt, elmulasztott, hogy később leérett-ségizzen, tanári oklevelet is szerezzen. Mindvégig kitarított a proletáriátus harca mellett, és rajta volt, hogy a gazdasági-politikai harcból is kivegye a részét, mégis főleg irodalmi téren volt igen agilis. Ha egy-egy kötetének *Kolduslázak* vagy *Düh* címet adott, ezzel csupán papírra élte át, vetítette azokat a benne élő, feszítő és röpitő, egyre újabb akciókba bevető lázakat és dühöket, amelyeket a proletár és az írói tem-

peramentum egyként állandósított benne. Így lett ő az, aki már 1934—35-ben rajta volt, hogy balra vigye az ifjúsági *Hídat*, és ezzel lehetővé tegye, megkönnyítse Ottmárnak, Rókusnak, Stafinak az 1936-os új, pártvonalon futó *Híd* megteremtését.

Cvetko Maluševet csupán 1940-ben ismertem meg a *Híd* szerkesztőségében. Jófejű, csodásan emlékező ember volt, akit rettentő energiák feszítettek. Úgy érzem, nem volt megelégedve aktivitásával, agilitásával, talán akciós képességeivel, ezért a szellemi akciók terén keresett kárpótlást. Alkotni vágyott, megkönnyítve a munkásoknak és fájdalommentessé téve nekik a kultúra megértésének, élvezésének útját egészen az alkotómunkáig, a kultúrateremtésig, mert az ő útja a vasastól, a könyvelőn át, az íróig és újságíróig nem volt fájdalommentes. A táborból emlékszem rá leginkább. Senki sem tudta őt pótolni éppen ezen a téren abban, hogyan könnyítse meg, hogyan tegye egyáltalán lehetővé a munkásnak, a parasztnak, aki a népdal melódiáján kívül más zenét nem ismert, nem értett, nem szeretett, hogy Ibsent megértse és élvezze, hogy a Grieg-Ibsent aláfestő, a Peer Gynt-öt aláfestő zenéjét, az Anitra táncát, a Solvejg dalát megértse és élvezze. Ötletei e téren egyedülállóak, eredetiek voltak, és teljesen megfelelték akár a Crna Gora-i zenét „nem ismerő” paraszt fejlődési fokának is. Nem akartam hinni neki, de kemény energiával belefeküdt a dologba, és célt ért: a tábor fogoly bakái, akik között élt, megértették és megszerették Ibsent és Grieget.

Cvetko, azaz Flórián, Malušev, azaz Kis másik jellemző tulajdonsága volt a kétnyelvűség, kétkultúráság. Egyként beszélt és írt szerbül és magyarul, és szerb létére munkatársa volt a *Hídnak*, mint később, mondjuk, szerkesztője és munkatársa a *Magyar Képes Újságnak*. Ebben nem volt egyedül: Jovan Popović, sőt előtte már Veljko Petrović és Todor Manoilović is írt magyarul is, és ebben az időben magyar részről Kaszás Kata és mások, köztük jómagam is, két nyelven írtunk, tartottuk előadásainkat, szavaltunk. Cvetko maga is bolondja, rabja volt a költészetnek, a táborban is fordított Gyóni Gézát és másokat szerbre és saíát magát, velünk együtt, hol *hadifogolynak*, hol meg „*Ady-fogolynak*” nevezte...

Itt Szabadkán indult meg talán 1937/38 táján a nívós, harcos, szatirikus *Grimasz* is, amelyet már Bitolában is ismertem, olvastam, alig várva, hogy mind Ottmárékkal, mind Gál Lászlóval is megismerkedhessem, felvehessem a személyes kapcsolatot is. A *Grimasz* persze külön lapként indult, de ha „partizánmód” is, egy úton és egy cél felé haladt a *Híddal* és a többi lappal, amelyet a Párt indított el a közös úton, mint a maga „reguláris” hadseregét.

Meg kell mondani azt is, hogy a polgári *Napló* és *Kalangya* sem vált fasiszta lappá, 1940-ig nem közeledtek a profasiszta irányzatok felé, habár itt-ott akadtak munkatársaik között olyanok, akik már 1936-ban is, a spanyol polgárháború megindulásakor, kimondták azt, ami rég kívánkozott belőlük: hogy Francóék s ezzel Hitlerék és Mussoliniék oldalán állnak, nem pedig a Párt irányította népfront-harcosok, nem a nemzetközi brigádok, köztük a jugoszláv és magyar, spanyol harcosok oldalán. Ezek között különösen Havas Károly, a *Két csillagos* cikkek írója, a *Megtévedt kortárs* tűnt ki tudásával, stílusával, tehetségével, írásaival egyáltalán, s úgy érzem, nem félelemből, nem gyávaságból lett öngyilkos a megszállás idején, nem azért, hogy inkább maga végezzen

önmagával, mint a magyar vagy német fasizmus, hanem, mint ezt már említettem, belső harcainak eredményeképpen, mert nem bírta el lelke kettősségét, azt, hogy az életösztön a különben áhított fasizmus ellen taszítja a harcba. 1940-ig kevés ilyen „megtévedt kortárs” akadt az említett lapok táján, s így a *Napló* és *Kalangya* ebben az időben még antifasiszta vagy semleges, de inkább polgári demokratikus, legalábbis liberális irányzatú lapoknak számítottak. Ezekkel a lapokkal így bizonyos együttműködés is lehetségessé vált a haladó szellemű írók részére, s egy időben a *Híd*-gárda be is vonult a *Kalangyába*. Ez természetesen abban az időben történt, amikor szerb vonalon is számos polgári egyesület és párt vagy lap együttműködött a Párttal, együttműködött eyebek között az OMPOK is, a Párt irányítása alatt, a *Matica* embereivel, a *Vojvodjanin*-nal, Dudáék *Vajdasági Frontjával* olyannyira, hogy a *Vojvodjanin* is közölte, sőt Daka Popović *Danja* is, a *Naš Život*, az OMPOK, a Párt embereinek írásait, néhanapján külön rovatot, külön oldalt is bocsátva rendelkezésükre. Így hát, amint látjuk, a *Híd* és a magyar mozgalom nem haladt külön úton e tekintetben sem, csak éppen magyarul írva harcolt azért, amiért mások szerb vagy más nyelven küzdöttek. Később a polgárság egy része erősebben vett irányt a fasizmus felé, s akkor, mint Dudáékkal, *Kalangyákkal* is bekövetkezett a szakítás. Ez volt az oka annak is, hogy a legális népfreontos párt nem alakulhatott meg véglegesen. Ezt azonban előnyösen pótolta az alulról, a közös akciók során kiépülő, kialakuló népfreont-mozgalom.

A nemzeti egységnek két útja lehetett tehát. Lehetett ez az egység hazug álegység is, fasiszta táborba terelése az össznemzetnek, az osztályharc erőszakos, fegyveres és ideológiai, propagandisztikus kikapcsolása útján, minden más nép ellen irányulóan, de lehetett a haladó erők egysége, a dolgozók és igaz hazafiak fasisztaellenes tömörülése is, minden más olyan nép oldalán, amely szintén felvette a harcot a fasizmus ellen. A kispolgár passzív, iránytűvesztett tévelygése során lapjaiban is többnyire csupán informált, de nem szervezett és mozgósított egyúttal az antifasiszta harcra, átengedve ezzel az irányítást a fasiszta nagyburzsoáziának. Ezért a kispolgárságért, a dolgozó rétegekért folyt a harc a fasiszta magyar nagyburzsoázia és a kommunista proletariátus között. A Párt igyekezett meggyőzni a magyarokat, hogy a fasizmus képtelen bármilyen nép felszabadítására, hogy a fasizmus csupán elnyomni és kiirtani kívánja a népet. A reakciós magyar úri osztály is egyként emelte ezekbe sajtójában Stojadinović hódászati vadászátát, amelyen magyar földesurak és angol diplomaták is részt vettek, mint azt a tervet, amely a földmunkást kívánta levenni lábáról, olyan agrárreformot helyezve kilátásba a földnélkülieknek, amely éveken át, krajcáronként, összekuporgatott pénzéért ígérte egy-egy parcellácska bérletét, egyként magasztalta Gömbös Gyuláékát, Imrédyéket, mint azokat, akik a nagyszerb fasisztákkal, a JRZ-vel, Stojadinovićékkal folytattak tárgyalásokat, mondjuk az úri Magyar Párt engedélyezése ügyében, amely párt azután természetesen a Stojadinovićok és Cvetkovićok politikáját folytatta volna a magyarok között.

A két úri osztály közeledésének felelt meg a fasiszta Jugoszlávia és fasiszta Magyarország egymáshoz való közeledése is, Hitler égisze alatt, Hitler érdekében, ha volt is ennek egyúttal németellenes éle is. Ez a fasiszta összefogás eredményezte az engedélyt az úri magyar kultúra ter-

jesztésére az újra megnyitott egyesületekben. Jellemző, hogy ez és az ilyen kultúregylet első dolgának tartotta az *autóturizmus szekciójának* megszervezését abban a Vajdaságban, ahol a napszám 5—10 dinárt tett ki, ahol a földmunkásoknak a gyalogláshoz szükséges ép lábbelire sem tellett. Minderre rámutatni, ez volt a *Híd* feladata, a népfrontos, népköri kultúrmunkás feladata, aki a vajdasági magyar írók, publicisták mellett a magyar Gergelyt, Hidast, Kassákot, a horvát Krležát, a szerb Jovan Popovićot, a macedón Racint, az amerikai Londont, Sinclaire-t, Travent, az orosz Ehrenburgot nyújtotta a magyar dolgozónak a fasiszta Nagy Ivánok, Szántó Gáborok, Vámos Jánosok „kultúrása” helyébe. Emellett harcolt a *Híd* népeinek egyenjogúságáért és szabadságáért, az igaz földreformért is, hiszen a Párt éppen a vajdasági élharcosokat bízta meg a nemzeti kérdés és az agrárkérdés megoldásának, megoldási módjának ismertetésével, propagálásával — szóban és írásban.

A haladó népi összefogásnak a mi tájunkon régi hagyományai voltak. Már a múlt században együtt harcoltak itt a magyar Farkas, a német Gion, a szerb Dobrilović és Lončarević meg a román Ungureanu a szocialista vezetőség soraiban, aminthogy mindezek a népek egybefonódtak, összesodródtak az akciók során, maguk is egyetlen huzalt, sodronykötelet képezve, amely huzalban egy közös áram keringett. Együtt harcoltak később is a szerb Milan Glumac vagy Lazar Vukičević a magyar Csákiival, Vičsel, akár Krsta Iskruljev és Milorad Popović is Szabó Ervinnel és Alpári Gyulával. A kommunista időszakban a Hedrichek, a Bonyhádiak szintén együtt haladtak mind a hazai szerbekkel és az 1919-es magyarokkal, mind a 30-as évek párizsi vagy berlini proletárjaival, esetleg a spanyol szabadságharcosokkal, jól tudva, hogy bárhol is harcolnak, saját népükért is folytatják a harcot. Polgár András is számos országban küzdött, hogy Belgrádban essen el a hitleri fasizmus ellen folytatott harc során. Pap Pál is egyként volt hidas, vagy mondjuk a zágrábi V. pártkonferencia szervezője, aki 1941-ben Dalmáciában hullt el az ottani népfelzabardító harc szervezése közben. Mert ő indította meg a fasiszta *Ár ellen* a harcot a *Híd* oldalain is. A crnogorai jogászok Szabadkán — Popivoda, Vuković és a többiek — együtt haladtak a magyar hidasokkal, és hányan voltak és váltak újra kétnyelvűvé, hogy Bácskában, Bánátban is folytathassák az antifasiszta szervező munkát szóban és írásban. A ma közöttünk szinte teljesen ismeretlen Ősz Szabó Jánosok mellett Zentán is ott voltak a szerb Išpanovićok és Langovok, akik éppen azért lehettek hasznosak a bácskai mozgalomban is, mert magyarul és magyarok között is szót emelhettek, sőt magyarázhatták a magyar *Hídat* is. Mert akkor már a szerb dobrovoljac is odaállt a magyar földnélküli mellé, akitől egykor — akarata ellenére — vette el a földet, mint ahogy akarata ellenére fogják elvenni, elorozni a kívánt, vágyott földet a beszivárgó, betelepített távoli magyarok, „vitézek” és csángó-székelyek is az itteni magyarok és szerbek elől a meg szállás idején, 1941 után...

Ebben a nevelő-tanító munkában a sajtó munkájában a *Hídnak* szép hagyománya volt, eltekintve a századvégi Csúzdi—Várkonyi és Radujkov szerkesztette *Földművelőtől, Zemljodelactól* meg utódjaitól, a régi Jugoszlávia idején is szép vonal vezetett ezen a síkon, mint már említettem, a *Közakarat*tól, sőt *Szabad Szótól* az *Úton, Szervezett Munkáson, Város és Falun, Fáklyán*, majd az *Örtűzön, Kritikán, Vajdaságon, Továbbon*,

Kultúrán és Éken át a Hídig és testvérlapjáig, a Népszaváig, Grimaszig meg a Világképig. Ezek a lapok új irodalmat is teremtettek itt, ezen a tájon, s ez az irodalom színvonal, művészi forma tekintetében sem igen maradt el a Vajdasági Írás és Kalangya vagy a Reggeli Újság (Dél-Bácska) és Bácsmegyei Napló gárdájának irodalma, a polgári irodalom mögött.

Vessünk pillantást a publicisztikára is. Mayer Ottmár (Hajdú Vilmos), Stern Endre — Enci (Fekete Béla), vagy Pap Pál írtak olyan szépen, sőt szebben, mint bármely „kétcstillagos” Havas Károly, mint bárki az „el-tévedt kortársak” közül, a Kalangyában, Naplóban vagy Reggeli Újságban. A Napló igazán jó tollú Szegedi Emilje különben is ide húzott, a hidasokhoz, s talán nem is véletlen, hogy éppen Szegedi volt ott akkor a legjobb tollú publicista. Őt nem húzták kétfelé a belső kétségek, mint a „kétcstillagos” „megtévedtet” a két divergens csillagával.

A Híd és a Grimasz Gál Lászlója is jelentett lírában és humorban, tehetségben, értékben legalább annyit, mint a Kalangya vagy a fasiszta, klerofasiszta Magyar Élet lírikusai, humoristái, publicistái, de mások is felértek a polgári írókkal, bár a Híd valóban közölt írásokat kezdő fiatal munkásíróktól is, akik itt tanulták a dolog mesterségbeli részét, de a harc, a mozgalom egyelőre nem hagyott nekik időt ahhoz, hogy kifejlesszék tehetségüket. Ősz Szabó elesett 1944-ben a Bük- hegységben, mint partizán, és sohasem lehetett nagy író, Thurzó Lajos viszont, ha fiatalon is, de úgy halt meg, mint ismert harcos és elismert, tehetséges költő. Novellista kevés, drámaíró talán egy sem akadt a hidasok között, és regényíróvá sem fejlődhetett ki senki; a harc, a pártmozgalom, a későbbi forradalmas népi felszabadító háború erre senkinek sem adott időt, lehetőséget, alkalmat, de komoly színműírója, igazi komoly regényírója a polgárságnak sem volt. Legfeljebb a novellában voltak erősebbek, ha volt is némi regényirodalmuk.

Amikor összeismerkedtünk Ottmárral, főleg annak örült, hogy ben-nem olyan történészre akadt, aki szépirodalmi riportokat és novellákat is ír, ismeri a marxista ideológiát, van benne vitakészség és a szerb-horvát, macedón költőket is tolmácsolhatja a magyar közönségnek.

— Pompás, hogy tudsz novellákat írni — hajtogatta —, ebben igen nagy a hiány. Alig van saját novellistánk!

Amikor Ottmárékkal megismerkedtem, levélváltás útján Bitola–Sza-badka között, vagy ritka Vajdaságba ruccanásaim során, akkor már természetesen a Párt folyóirata volt a Híd. A régi ifjúsági, népi, „narodnyik” irányú Hídat alig is ismertem. Ezért nem is kívánok róla szólni. Átlapoztam ugyan akkori (1934–36) évfolyamait is, találtam is bennük sok szépet és jót, persze sok dilettantizmust is, sok jóakaratot, naivitást és tévelygést is, olyan hangot, amely a jó álmodozó, utópisták módjára összetelepítette volna az oroszlánt a gidával, a farkast a báránnyal, holott a Grimasz Gálja már satírában énekelte meg a modern farkast és modern bárányt. Mint már említettem, már 1934 végétől kezdve beszél-lingőztak, beszívárogtak a Hídba a baloldal, az osztályharc, az antifasiszta összefogás képviselői. Hiába próbálkozott még meg vele a nagy-birtokos Batta, hogy visszafordítsa a Hídat, hogy oda vigye a jobboldali polgárság jászlai elé, mert akkorra már munkatársa lett a lapnak a pro-letár-baloldal.

Az 1936. év áprilisi száma már teljesen „vonalas”, a májusi számban

pedig már az ideiglenes szerkesztő, a kommunista Simokovich Rókus neve hívogatta a *Híd*-táborba az új haladó szellemű harcos közönséget. Stafi akkoriban szabadult a fegyházból, ahol munkatársa volt Pap Pál szatirikus lapjának, és mint már tudjuk, oly határozott feladattal jött haza Vajdaságba, melyet még „Kakić” (a börtönben levő pártbizottság) bízott rá. Leültette Ottmárt a kávéházi tárgyalóasztalhoz a régi, azaz ifjúsági *Híd* szerkesztőivel, kiadóival, hogy megbeszéljék az átvétel anyagi és egyéb feltételeit. Az új szerkesztőség csak egy szóval, persze lényeges szóval bővítette ki azt a kifejezést, amellyel a lap addig jelölte meg célkitűzéseit s a réteget, amelynek szócsöve kívánt lenni. Ez a szó a „harcos” szó volt. „A *Híd* a harcos fiatalok lapja” — állt az átvétel után a folyóirat első oldalán. Előfordult tárgyalás közben az is, hogy Ottmárt oly kérdéssel lepték meg, amelyre nem volt felkészülve, ezért pár percre odatelepedett Stafi asztalához, hogy megbeszélje vele a felmerült bökkenőt-zökkenőt. 1936 májusától a *Híd* tehát a „harcos fiatalok”, azaz a Párt legális folyóirata lett, és az antifasiszta erők mozgósításának, szervezésének szentelte minden erejét.

A lapot bizottság szerkesztette, és a szerkesztőség táján sok vidéki fiatal is megfordult. Amikor már gyakrabban felrándulhattam Szabadkára, Cseh Károllyal is volt ott találkozásom. Összekerültem itt Singer Dóccival és Rókussal is, akit néhanapján persze a *Népszavában* találtam, Schwalb Mikivel és egy időben még Kek Zsigával is. Amikor reaktiváltak és a szabadkai kereskedelmi akadémiába helyeztek (1940 januárjában), magam is tagja lettem a szerkesztőségnek, amely összehívás nélkül ült össze minden vasárnap délelőtt, nem „ülésezni”, inkább beszélgetni, „hazajönni”, oly módon, mint ez a munkásotthonokban volt szokásos, ahová „hazajöttek” az emberek, hogy egy-két percre, órára „otthon” érezzék magukat, egymás között, az előlegezett szocialista társadalomban... Mert így is képzeltek el, képzeljük el a szocializmust, úgy, mint egy intim baráti társas együttlétet, ahol az ember szabadon nyilatkozhat meg, ahol vágre-valahára bátran veheti szájára azt, ami a szívéért rágja. Nem kötött időre jelentünk itt meg a *Híd*-ban, amúgy vasárnaposan jöttünk, mert vasárnap nem az óra mutatója szerint kell felkelni, öltözködni, reggelizni; ezen a napon ellustálkodhat az ember. Csodálatosan, kilencre-tízre mégis hivatlanul is mindenki ott volt, és tízretizenegyre meg is beszéltük már a megjelent számot, hibáival, előnyei-vel, az olvasóra tett hatásával együtt, és fel is vázoltuk az új szám tartalmát, kiosztva az egyes cikkek megírását, megírásának feladatát, hogy a következő vasárnap újra csak kéretlen-hivatlan összeüljünk, alig várva, hogy „otthon” legyünk, barátok között, és felolvassuk, elbíráljuk a már elkészült írásokat. Ebbe a kollektív szerkesztésbe beleszóltak az én időmben Mayer Ottmáron kívül Simokovich Rókus, Laták István, Fekete Béla, azaz Stern Enci, Cvetko Malušev, jómagam és itt-ott mások is. Annyi bizonyos, hogy Cseh Károly csak ritkán jelent meg, amint más vidékiek is, Dóci, úgy emlékszem, egyáltalán nem jött közénk, itt-ott inkább lakásán találkoztam vele, ahová is az orvosi rendelőn át jutottam, a világ számára tehát mint páciens térve be hozzá, az orvoshoz, míg a másik orvos, Stafi akkoriban Novi Sadon élt, és csak nagy ritkán utazott ide az összejövetelekre.

Hogyan jutottam az *Inprekor*-hoz, nem tudom már. A *Híd* szerkesztő-

ségének járt-e vagy a *Népszavának*, vagy máshonnan szereztem, nem tudok rá már visszaemlékezni. Arra emlékszem csupán, hogy leginkább ebből a nemzetközi lapból (Alpári Gyula és Komjáth Aladár szerkesztette ebben az időben az *Internationale Presse Korrespondenzet*, s utólapját mint a kommunista szerkesztőségek nemzetközi tájékoztatóját, a III. Internacionálé közlönyét) szereztem értesüleseimet és pártstratégiai tudásomat, s így néha-néha pontosabban ismertem a „vonalat” egyik-másik szerkesztőségi tagnál. Így egy ízben Ottmár éppen nem volt jelen — talán rövid időre illegalitásba vonult, talán valamelyik pártkonferencián vett részt, nem tudom, annyi bizonyos, hogy ebben az időben egy hónapra mozgósítva is volt mint tartalékos hadnagy, de közben részt vett a tartományi pártértekezleten, s utána kénytelen volt Belgrádban rejtőzködni egy ideig, amikor is, ha jól tudom, Kis-Jovák Feri cipész-munkás lakásán töltött vagy egy hónapot —, szóval Ottmár távollétében Stafi vett részt egy összejövetelünkön a Párt képviselőjében, és valamilyen cikkel kapcsolatban a nemzeti kérdést vetette fel, amelyet írónk egyike-másika még nem ismert a maga teljességében, s talán el is vetette volna azt, már csak azért is, mert a fasiszták mozgósították a tömeget ezzel a jelszóval. Egyesek talán nem különböztették meg eléggé az elnyomó fasiszta nemzeti politikát a felszabadító nemzeti politikától. Így, emlékszem, főleg az *Inprekor* cikkei tettek képessé arra, hogy ezen az összejövetelen Stafi mellé álljak, megérezve a nemzeti kérdés igazi jelentőségét. Talán az elnyomott macedónok nemzeti szabadságharcának ismerete is hozzájárult ahhoz, hogy ezen a területen otthonosan mozogjak.

Ezt azért hangsúlyoztam ki, mert egyes más kérdésekben viszont helytelen állásponton voltam, egészen 1938-ig. A „gyöngyösbokrétára” és a szocialista realizmusra gondolok itt leginkább. Akkor még Bitolában éltem, és így a *Naplóból* értesültem csupán a „gyöngyösbokréta” körül kifejlődő népi romantika terjedéséről, arról, hogy ezt a romantikát a fasiszta népi egység síkján álló polgárok viselik különösen a szívükön. Berzenkedtem az ellen, hogy a múltat feltámasszuk, szinte állandósítsuk, idealizáljuk. A halottak temessék el a maguk halottait! Senki se magasztalja a viaszgyertyát a villamos ívlámpák idején, tekintet nélkül arra, hogy topánkát, cipőt vagy rámás csizmát sároz-e be az elmaradt falu sara a sötét falusi utcán. Vezessük be a villanyvilágítást Bogojevón és Kupuszinán is; kövezzük ki ott is az utcákat, vigyünk el falura is a ma kultúráját, ne tegyük tetszetőssé, elfogadhatóvá a múltat, sarával, testi és szellemi sötétségével és nagybirtokosával, pusztai-tanyai cselédjével egyetemben. Vigyünk „városi” kultúrát a falura és a tanyára, ne magasztaljuk az elmaradottságot! Ez volt a véleményem a „gyöngyösbokréta” idealizálásáról. Ilyen értelemben írtam is — mondom — még Bitolából egy cikket a *Hídnak*. Ottmár azonnal válaszolt. Megérti, úgy mond, hogy távol Vajdaságtól nem ismerem az itteni párttaktikai elgondolásokat, a körülményeket, azt, hogy ilyen éles hangú cikkben nem ítéelhetjük el ezt a népieskedő mozgalmat, mert e mozgalom hívei között számosan hívei egyúttal az igazi népi összefogásnak, az antifasiszta szabadságharcnak is. Nincs most időnk arra, hogy ezeknek megmagyarázzuk a népi és népies, pláne „népiesch” és népieskedő, dialektikus ellentétét. Elvben, elméletben igazam van. Le is közli írásomat, ha letompítom az élet, ha ugyanezt szelídebb hangon mondom el. Ő különben mint szer-

kesztő, maga is enyhíti a cikket, ha ebbe beleegyezem. Ottmárnak volt persze ígaza, mindamellettt sem egyeztem bele a cikk tónusának megváltoztatásába. Így nem is látott napvilágot. Csak akkor ismertem meg alaposabban a helyzetet e téren, amikor újra és „véglegesen” Vajdaságba kerültem vissza.

A bizottsági szerkesztési mód nem volt egyedüli formája a kollektív irányításnak. A lap szerkesztésében szavuk volt ugyanis az olvasóknak is, akik természetesen a polgári társadalomban szokásos módon is kinyilvánították tetszésüket vagy nemtetszésüket: lemondva egyes számok után a lap előfizetését, nem vásárolva azt többé, vagy ellenkezőleg, azzal nyilvánítva véleményét, hogy egyes számok, írások után beálltak a példányonkénti vásárlók vagy előfizetők sorába. Bizonyos, hogy ha tömegesebben jelentkeztek az új előfizetők egy-egy szám után, vagy ellenkezőleg, tömegesebben mondták le a lapot, ez is felhívta a szerkesztőség figyelmét arra, hogy az olvasók helyeslik vagy elvetik a lap vagy az egyes írások koncepcióját. Ez a polgári, liberális módszer, az előfizetők hullámozása, persze csak akkor hathatott a lap szerkesztésére, ha olyan rétegek reagáltak ily módon az egyes számokra, amelyeket a *Híd* a magáénak érzett.

Egy ilyen esetre kívánom itt felhívni a figyelmet. Már útnak indítottam a Tallózás rovatot (1940—1941), amelyet élessége miatt egyes hidások „taglózásnak” is nevezgettek maguk között, amikor egy nap odaüzent hozzám Singer Dóci, hogy látogassam meg orvosi rendelőjében. Elmentem. Dóci egy új tallózási témát ajánlott. A zsidókérdés egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, mondotta, nem csupán Németországban, de a magyarság vidékein, nálunk, Jugoszláviában is, mióta a klerikális Korošec bevezette a mi középiskoláinkba is a numerus clausust és arra kényszerítette a zsidó ifjúságot, hogy magánúton tanuljon, ha nem is vizsgára és elismert bizonyítványra fektetve a súlyt, hanem arra gondolva, hogy az új, megváltozott idők, amelyekben egyre inkább bizott, készületlenül ne találják.

Ekkor már Szabadkán tanítottam, és magam is részt vettem egy ilyen magántanfolyamon, a történelmet és földrajzot tanítva. Meg kell jegyez-nem, hogy egy-két zsidó tanáron kívül tanítottak itt szerb polgári liberális és demokrata tanárok, tanárnők is, habár magyar nyelven folyt is a tanítás. Ez már vállalása volt részükről az antifasiszta álláspontnak.

Dóci azt ajánlotta, hogy tegyem szóvá a zsidókérdést a *Híd*ban is, és elbeszélgetett velem a kérdéstről, hogy megállapítsa, egyetértünk-e, meg-egyeznek-e szempontjaink. Nézeteink valóban hasonlóak voltak. Úgy hittük, nem csupán a polgári szabad verseny az antiszemitizmus oka, mint azt polgári zsidó körökben általában hangoztatták, hozzátéve, hogy a zsidó élelmesebb és hogy ezért kénytelen a keresztény, újabban: az árja az erőszak fegyveréhez nyúlni a zsidóval szemben, hogy ezzel toldja meg a kisebb élelmesség rövidebb kardját egy hatalmas és véres lé-péssel. Úgy éreztük, hogy másról is, sőt ma már főleg másról van szó.

A proletariátus egyre forradalmibbá válik, ezért a régi liberalizmus már elégedetlennek bizonyul vele szemben. A fasiszta diktatúra és ter-ror sem elégséges a kommunista erők ellenében. Ezért bizonyos enged-ményekkel igyekeznek a tőke a tömegek egy részét megnyerni a kommu-nista erők ellen, hogy ezzel a dolgozók rohamának irányát megváltoz-tassa, önmaga helyett más célpont felé irányítsa.

Így írtam meg az új *Tallózást*. Az eredmény frappáns volt. Ez az eredmény, az erők újabb rétegződésére, különválására, egyúttal azonban az erők újabb integrációjára, új csoportosulására is rámutatott a népfront vonalán. Az egy cikk nyomán ugyanis negyven cionista, mondta le a lapot, de körülbelül hatvan új népfrontos harcos fizetett elő a *Híd*ra. A szerkesztőség hasznosnak ítélte cikkemet és a *Tallózás* rovatot, így hát bátran folytathattam ezeknek a harcos ideológiai cikkeknek írását.

Ennyit az előfizető-hullámról. Viszont, mint már említettem, a szerkesztésbe, a szűkebb bizottságon kívül, beleszóltak maguk az olvasók is. Ők ugyanúgy megtárgyalták összejöveteleiken az egyes számok tartalmát, mint maguk a szerkesztőségi tagok. Ottmárék ugyanis a helyi sajtóbizottságok egész hálózatát építették ki. Ezek kiszélesített antifasiszta plenáris összejövetel voltak, és a helyi, járási és kerületi pártbizottság köré csoportosultak. Ez a hálózat a maga egészében az illegális Párt legális formáját képezte, amely természetesen bevonta keretei közé a szimpatizánsokat és más antifasisztákat is. Ez a szervezési forma a szerkesztőnek vagy azoknak a szerkesztőségi tagoknak, akik egyúttal a Párt funkcionáriusai is voltak, lehetővé tette, hogy legálisan utazzák be körzetüket, a falvakat és tanyákat azzal a legális céllal, hogy megszervezzék a sajtóbizottságokat, hogy a szerkesztés gondjai felől értekezzenek velük, hogy riportanyagot gyűjtsenek a terepen, főleg a földmunkásság helyzetéről, de megszervezve útjukon egyúttal az illegális pártfeladatok végrehajtását is. Ezzel az alkalmal, természetesen, éltek is Ottmár meg Rókus és bizonyára mások is, akiknek hasonló útjairól nem értesültem. Ezeket a szervezeteket és lehetőségeket kihasználták Ottmárék 1941 áprilisa után is, amikor a *Híd* maga már ugyan megszűnt, de amikor a sajtóbizottságok a megszállók elleni mozgalomra, antifasiszta szabadságharcra és forradalomra készültek fel. Ezekről az utazásokról a zentai Lővei, a topolyaiak és mások, az akkori Párt ma is élő tagjai többször is nyilatkoztak már.

A *Híd* szörnyen olcsó folyóirat volt. Ha jól emlékszem, 1—1 dinárért nyújtott 1—1 nyomtatott ívet, mert 3—4 ív terjedelmű lapért 3—4 dinárt kellett csupán fizetni. Viszont ez a kis pénz is — pénz, sőt nagy pénz volt várososon is a munkanélküliek szemében, falun a dolgozó földmunkások szemében is, hiszen még nemrégiben is 5—10 dinár napszámért dolgoztak, és most az 1936-os hatalmas sztrájkmozgalom után sem keresték meg a létminimumot, akkor sem, ha dolgoztak, hogy ne is beszéljünk arról, hogy (oh, már a XIX. század 90-es éveitől!) évente alig 60—100 napon át akadt munkájuk, és éppen a téli hónapokban maradtak munka és kereset nélkül, amikor megnöttek a szükségletek. Mindez szintén szükségessé tette a lapbizottságokat, az olvasók egybegyűjtését, az olvasócsoporthoz alakítását és viták rendezését. Mindamellett is 1938-ban már 1200 példányban vásárolták a *Hídat*, és tekintve, hogy városokban átlagosan négy olvasó jutott egy példányra, falun pedig huszonötön is olvastak csoportosan egy-egy példányt, az olvasók száma megtízszereződött. Sem azelőtt, sem azóta nem volt! Vajdaságban még olyan nívós, színvonalas folyóirat, amely ekkora olvasótáborra tudott volna szert tenni. Ez a tizenkétezres szám ugyanakkor tizenkétezer harcos, aktív, magyar anyanyelvű kommunisztát és antifasisztát jelentett, olyant, aki készen állott szabadságharcunk szervezésére, megvívására.

Ez a szervezet bírálta el a *Híd* egyes számait, ez keresett választ az egyes körkérdésekre, nevelte a szakszervezeti és falusi laptudósítókat, szervezte a falusi monográfiák és munkásmozgalmi krónikák írását, gyűjtötte az anyagot egy-egy politikai vagy gazdasági helyzetelemzés céljára. Számos helyzetelemző írás jelent meg a *Híd*ban, és az anyaggyűjtők és tudósítók hálózata szintén a Párt legális formájává vált, amellet új újságíró-, sőt új proletár írógárdát is nevelt ez a lapszervezet.

Az Ősz Szabó Jánosok, a földmunkások közül kikerült írogató harcosok így nevelődtek, így váltak ebben az időben tehetséges kezdő írókká, a *Híd* munkatársaivá, akik, ha életben maradnak szabadságharcunk után is, komoly új írógárdává fejlődnek.

Ottmárék, Stafiék, Rökusék, Pap Pálék hamarosan még egy lépést tettek: megszervezték a falusi mozgókönyvtárakat, amelyek faluról falura, tanyáról tanyára vándoroltak a maguk legális szépirodalmi és társadalomtudományi marxista könyveivel, módját ejtve persze egyúttal az illegális pártanyag terjesztésének is. A *Híd* maga is megszervezte a maga kis könyveinek, a *Híd-könyvtár*nak kiadását és terjesztését. Ezek a könyvek apró, két-három nyomtatott ív terjedelmű füzetek voltak, és egyrészt a nagy magyar költőket juttatták el olcsó pénzért a proli kezébe, másrészt pedig az aktuális politikai kérdések elemzését, esetleg a múltba vetítve azt vissza. Emlékszem például az SSSR-ről szóló füzetre, a kis *Erdély*-füzetre, a soha meg nem jelenő *Kuruckorra* és *Kínára* a Petőfi, Ady, József Attila verseinek kötetecskéi mellett.

„Történelmet adok?” Igen, azt is adok, mert a múlt mindenképp történelem, és a lírai emlékezés is történelmet nyújt végeredményben, lírai történelmet, emlékezést. Térjünk hát vissza a lírai műfajra, az olyan egyedi, egyéni vélemények nyújtására, amelyeket más nem adhat, amelyeket csak az emlékező egyén bocsáthat a történész rendelkezésére, ha azután esetleg ő maga lesz is ez a történész. Nyújtsunk csak „nyersanyagot” (sose féljünk ettől!), elegendő nyersanyagot, mind a történész, mind az író, regényíró, színműíró számára, aki azután bizony maga lesz kénytelen „drámaivá tenni” a kapott anyagot, mert én — emlékezve — lírai mód látok, lírát adok, sohasem kész „regényt” vagy kész „drámát”. Hogy tragédiáról azután ne is beszéljünk. Túl sok emberem hullott már halottan vissza belém, a végtelen temetőbe, így nagyon is tudom, hogy csupán egyéni tragédiák vannak, hogy a kor, az ember, a társadalom csak drámák sorozatát éli meg, és halad tovább előre a maga útján, anélkül, hogy olyan tragédiába torkollna, amelyből ne lenne többé kiút.

De térjünk vissza az objektív lírára, a *Híd-könyvtár* egyes füzeteire. Nyolc hónapig voltam nyugdíjas. Azután reaktiváltak, és Szabadkára helyeztek. Már Pancsováról, pancsovai alig két-három hónapi nyugdíjaskodásomból kiragadott 1939 szeptemberében a második viágháború kitörésekor a mozgósítási parancs. 1940 tavaszán újabb féléves katonáskodásra szólított fel mozgósított ezredem. Közben azonban szeptember elején — Erdély magyar megszállása idején — rövid szabadságra küldött a parancsnokság, hogy részt vehessek az őszi érettségi vizsgákon.

Alig futottam be Szabadkára, meglátogatott Mayer Ottmár.

— A magyar fasiszták erdélyi bevonulása, mint tudod, tíz napot vesz igénybe. Amíg a kérdés még aktuális, meg kell jelennie az Erdélyről

Láták István a Híd indulása idején

szóló füzetnek. Te vagy a történész. Vállald. Már csak egy hetünk van hátra!

Szó nélkül vállaltam. Három napot számítottam a szedésre, nyomásra, a fűző, könyvkötő munkára. Tehát három napom maradt az adatszerzésre és a füzet megírására, mert egy napot Ottmár is igénybe vehetett arra, hogy átnézze írásomat, javítson rajta, esetleg töröljön vagy hozzáadjon valamit mint a Párt képviselője. Maradt tehát az egész munkára három rövid nap!

Egy napot a könyvtárban való böngészésre szántam, adatkutatásra. A következő nap az olvasásra, az anyag, az adatok kiírására, jegyzetkészítésre, kicédulázásra jutott. Egy napom maradt a füzet megírására, s már futottam is Ottmárhoz, átnyújtva a kész kéziratot. Meg kell mondanom: Ottmár valóban fűzőt hozzá vagy egyoldalnyi antifasiszta anyagot. Sajnos, éppen ezt a befejező részt törölte a cenzor oly módon, hogy lereszeltette a betűket, hadd higgye az olvasó, hogy nyomási hibáról van szó, a festék elkenéséről... Lám, a cenzor „munkájáról” meg is feledkeztem... Így is időre megjelent a füzet, és még Szabadkán talált a nyomdából kikerülő broszúra első példánya. Mehettem vissza az albán határra...

A *Kuruckor* megírására szóló megbízást még előbb, még levélben kaptam Ottmártól. Akkoriban ugyanis még nyugdíjas voltam, és szabadkai reaktiválásom idejéig Pancsován éltem, leszámítva 1939-es mozgósításom két hónapját. Itt fogtam hozzá az anyaggyűjtéshez a *Kuruckor*hoz, és itt is írtam meg ezt 1939 végén. Egy kettős, esetleg hármas füzetet tehetett ki írásom, úgy tudom, nem is léptem túl az engedélyezett határokat. 1940 folyamán azonban megváltozott a *Híd-könyvtár* kiadási terve. A határozat úgy szövelt, hogy a könyvtár csak az aktuális helyzet egyes témáit, a világfrontok egyes szakaszait fogja ismertetni, a műit egyes szakaszainak marxista feltárása a lapra magára marad. A *Híd* valóban közölte is néhány folytatásban *Kuruckoromat*, a ránk zúduló hitleri támadás, Bácska magyar fasiszta megszállása azonban megszüntette magát a *Hídat* is, félbeszakítva a történelmi visszatekintés folytatólagos közlését. A kézirat elveszett a szerkesztőségben, és amikor 1947-ben Stafi azzal fordult hozzám, hogy adjam oda a *Kuruckort* az újabb *Híd-könyvtár* részére, a véletlenül megmaradt cédulák és adatszedetek alapján újra kellett írnom a tanulmányt, persze valamivel bővebben, a 2—3 ív helyett körülbelül 7 ív terjedelemben. Ha jól tudom, épp ezzel indult az eredeti magyar írások újabb kiadása a szabad szocialista hazában.

Ottmár harmadik ilyen megbízásának, sajnos, már nem tehettem eleget. Újból egy több íves könyvecske megírását kívánta a *Híd-könyvtár* szerkesztősége nevében, ezúttal Kínáról, a kínai helyzetről. Végigböngésztem a feltalálható irodalmat és sajtót, jegyzeteimmel készen álltam, meg is írtam már a füzetet, át is adtam a szerkesztőségnek, amikor a háború kitörése újból a hadseregbe szólított. A kész kézirat azután annyi más kézirat társaságában a rendőrség kezén vészelt el egy házkutatás során. A jegyzetek megmaradtak, át vannak húzva, annak jelétül, hogy már felhasználtam, feldolgoztam őket. Az írás munkacíme *Kína 1940* volt. Sajnos, sohasem jelent meg.

A *Híd*-szervezeten túl lapunk, szerkesztőségünk számos más szervezetre is támaszkodott és számos más szervezettel vagy lappal is kapcsolatba lépett. Beszéltem már az OMPOK-ról, de a lap kapcsolatban

állott a magyar ifjúsággal is Vajdaság-szerte. Főleg talán a zágrábi és belgrádi egyetemi ifjúsággal, a Bolyai-egylettel, a szabadkai jogi kar szerb és crnogorai diákjaival, a református kör és a szabadkai Népkör ifjúságával a népfront antifasiszta síkján. A Népkör, ha maga megmaradt is az utópista narodnyik berkekben, mégis, amint a *Grimasz* és Gál kabaréinak, úgy a hidasoknak is szíves örömet adott teret, lehetőséget arra, hogy személyes fellépésükkel közvetlen kapcsolatot is teremthessenek az antifasiszta ifjúsággal.

Kapcsolatban állott a *Híd* természetesen laptársaival, a népfront magyar és szerb közlönyével, a *Népszavával* és *Narodni Glasszal*, az illusztrált *Világképpel*, a fegyházban levő elvtársakkal (Kakićtyal), a kolozsvári, moszkvai vagy párizsi s más testvérlapok szerkesztőségeivel, és, mint már említettem, együttműködött egy időben a polgári baloldali kulturális képviselőjével, a *Kalangyával*, esetleg a *Naplóval* is. Ezekre a polgári kapcsolatokra már csak azért is szükség volt, hogy szélesebb fronton vehesse fel *Hidunk* a harcot a fasiszta és fasisztabarát sajtó ellen, a *Reggeli Újság*, *A Nép* vagy az ekkor induló klerofasiszta folyóirat, a *Magyar Élet* ellen. A hidasok bevonultak ebben az időben a *Kalangyába* is, munkatársai voltak annak mindaddig, amíg, úgy 1940-ben, az osztályharc kiéleződésével (mint ezt már említettem) mind Dudáék, mind a *Kalangya* is egy éles kanyarral jobb felé nem fordult.

Itt újból közbe kell szúrnom valamit. Mint ismeretes, a tanáregylet *Glasnikán* kívül nem irtam polgári lapokba. Tudtam, hogy a hidasoknak van igazuk, helyesletem is azt, hogy bevonultak a *Kalangyába*, a magam részéről azonban továbbra is fenntartással éltem, és távol maradtam ettől a szerkesztőségtől. Ezt annál könnyebben megtehettem, mert 1940-ig még Bitolában vagy Pancsován éltem, s csak ritkán érintkeztem személyesen is Ottmárékkal. Viszont elkövetkezett 1940 s vele a polgári jobbrafordulás, a pálfordulás esztendeje. Ekkor egy nap elolvastam a *Kalangyában* dr. Bolgár Lászlónak, a belgrádi magyar követség kultúrattaséjának írását. Tisztára fasiszta ízű volt ez az „ideológiai” elméleti cikk, és felkavarta egész valómat. Nem tudtam megállni, hogy ne válaszoljak erre az írásra. Minden elméleti marxista és politikai tudásomat, minden polemikus vitakészségemet belevittem a válaszcikkbe, hogy „le-taglózzam” azt a fasiszta demagógot, aki fasizmusába, ennek szükségét érezve a mi tájunkon, egy kis liberalizmust és persze egy kis szocializmust is belekevert, hogy az írás „tudományosabb”, liberálisabb színezetet nyerjen, és észrevétlenül lopózhasson be a *Kalangya*-olvasók szívébe. Ezekre szedtem az írást, kimutatva benne a fasiszta lényegei a liberális, szocialista körítés mellett, amely csak az „adjusztálás” céljait szolgálta.

Így felfegyverkezve mentem el a legközelebbi vasárnap a szerkesztőségi összejövetelre. Említettem a Bolgár-cikket s azt is, hogy megválasztoltam. Most már csak az a kérdés: úgy találjuk-e, itt az ideje, hogy felvegyük a harcot azokkal, akik a *Kalangyát* a fasiszta vizekre viszik, vagy egyelőre még továbbra is bennmaradunk a lapban. Ottmár elolvasta válaszcikkemet, amely már ekkor a *Tallózás* címszó alatt húzódtott meg. Hosszú ideig hallgatott, hosszan elgondolkodott. Aztán hirtelen felvetette a fejét:

— Igazad van. Itt az ideje, hogy felvegyük a harcot a *Kalangyában* meghúzódo fasizmus ellen! Add ide! Közlöm.

A *Híd* következő számában megjelent válaszom Bolgár Lászlónak, s

ezzel megindult a *Híd* új rovata, a *Tallózás*, amelyet végig én vezettem és írtam, s amelynek írása közben Marx és Engels ifjúkori írásait (*A szent család*, *Hegel jogfilozófiája* stb.) és az *Anti-Dühringet* tartottam leginkább szem előtt, persze Lenin egyes írásai mellett. Polemikus formában egyúttal pozitívumot, marxista—leninista ideológiát és elméletet is kívántam nyújtani, ismertetni egyúttal Marx, Engels, Lenin ideológiai, filozófiai írásait is, amelyekre írás közben támaszkodtam. Meg kell jegyezni, hogy Bolgár László nem hagyta válaszolatlanul az első *Tallózást*, de ez az utólagos, kimagyarázkodó cikk már hidegen hagyott, arra már nem válaszoltam. Az egyéni, személyes élű polémia sohasem érdekelt. Ilyen irányú cikkekre azelőtt is, azután is csak olyankor válaszoltam, ha a problémákat magukat is tisztázni kellett. Ez a válaszcikk különben már, úgy emlékszem, a *Kalangya* 1941-es január—februári számában látott napvilágot, amikor Ottmárék már lebuktak, ültek, amikor már március 27-e felé közeledtünk, s a Teleki-féle jugoszláv—magyar „örök” barátságot hamarosan a magyar fasiszták és Bolgár László fegyveres támadása, az ártatlan bácskaiak utcára hurcolása és legyilkolása követte...

Addig is a *Magyar Élettel* szálltam harcba, vagy esztétikai téren „taláztam” a közben *Valágképpé* váló *Híd*ban.

Ottmár ebben az időben hosszasabban láthatatlanná vált számomra. Hat hónapot én magam töltöttem Kičevo—Debar-i mozgósított ezredemben mint a műszaki század parancsnoka. Egy hónapra Ottmár is egyenruhát öltött, azután illegális utakon járt, pártértekezleteken, vagy bujdosott, például Belgrádban a zentai Kis-Jovák Feri cipészsegéd lakásán, aki Koča Popovićyal állott kapcsolatban, és talán Ottmárt is összekötötte Kočával.

Hazatérőben magával hozta a *Proletert*, a Párt illegális lapját is, amely közölte az ötödik pártértekezellet anyagát. Ezt magyarul is publikálni kellett. Ugyanakkor megindult a harc az URS-ért is. Az URSSJ a szociáldemokrata szakszervezetek vezetősége volt, de mint tudjuk, már jó pár éve maga köré gyűjtötte a kommunista és szimpatizáns munkásságot, ezzel persze az összmunkásság tömegeit, azzal a sikeresen végrehajtott szándékkal, hogy a kommunista szakszervezeti tagok balra lendítsék a jobboldali vezetőséget. Mindvégig dúlt a harc a helyi vezetőségek meg a központi vezetőség között, miközben a helyi vezetőségek a tagságra támaszkodtak. E belső harc ellenére (és kommunista szakszervezetek híján) az URS jó várnak bizonyult a gazdasági, sőt a kommunista és antifasiszta politikai harcok során is. Ez volt az oka annak, hogy Korošecék hadat üzentek most már az URS-nak is.

Egy decemberi napon, alighogy befutott, felkeresett lakásomon Ottmár, és átadta a *Proleter* egy jó részét az ötödik pártértekezellet vitáival és határozataival.

— Fordítsd le magyarra — adta az új megbízást, és a határozatokra mutatott —, a másik felét magam fordítom.

Valami rövid, néhány napos határidőt adott, de ehhez már *Az agrárreform sírja fölött* (1926) fordítása óta, vagy az 1927-es választások anyagának elkészítése óta nagyon hozzászóltam, hozzáédződtem. Akkoriban tudtam még éjt nappallá téve úgy dolgozni, hogy a munka befejeztével is fennmaradt teljes szellemi frissességem. Egyetlen kivételt a

tanítás képezett. Tíz óra megtartása után úgy hulltam le a székre, hogy vacsora vagy rádióhallgatás közben is elaludtam.

Pár nap múlva a szerb és a magyar szövegekkel útban voltam Ottmár lakása felé, ott a szerb városrészben, nem messze a *Napló* szerkesztőségétől, egy orvos házában. Egy-két ismerős proli ödöngött a ház táján, talán feladatként állongáltak ott, és igyekeztek visszatartani a belépni akaró elvtársakat.

— Lehet, hogy még visszatérnek. Jobb, ha nem találnak itt elvtársakat. Maradjon kint szabadon, aki teheti.

Arról volt szó, hogy az URS betiltása ellen Ottmárék — maga Ottmár akkoriban a tartományi pártbizottság tagja és a szabadkai kerületi pártbizottság titkára volt —, tiltakozó akciót szerveztek, válaszul a hatóság letartóztatta az URS vezetőségét, valamint a kerületi és helyi pártbizottságot. Amikor odaérkeztem lakására, alig fél órája múlt, hogy eltávoztak a rendőrök a letartóztatott Ottmárral és Lolával.

— Valamit találtak nála. Valami pártanyagot — mondta az egyik ott álldogáló elvtárs a Wolf doktor házában folyosóján.

Benyitottam Ottmár szobájába, a *Híd* szerkesztőségében, ahol feldúlt fiókok, vetett ág egymásra dobott párnái, takarói fogadtak. Igen, Ottmár még fáradt volt a hosszú úttól, Ottmár régen nem látta már a szeretett, bátor harcos Lolát — egykori felesége már elhagyta ekkor, éppen a legsúlyosabb napokban, a legszomorúbb időkben térve ki Ottmár veszélyes, harcos útjából, hogy a maga biztonságosabb, kényelmesebb polgári útjára térjen rá —, de azért fáradtan is folytatta a munkát, fekvé is fordította a pártértekezlet anyagát. A lap egy-két oldala vagy a fordítás egy-két lapja csúszott-e le az ágy és a fal közé, nem emlékszem, ezt nem találta, nem látta meg Ottmár, amikor rátört a rendőrség és hirtelen kellett összekapkodnia és megsemmisítenie az illegális anyagot. Ez tehát rendőrkézre került.

Talán szabadon bocsátják, gondoltam, és egy darabig magam is ott ödöngtem a ház folyosóján, míg rá nem jöttem arra, hogy hibát követek el ácsorgással, hiszen illegális anyagot hordok magammal én is, s hozzá még az Ottmárnál talált anyag folytatását.

Hazasiettem, elrejtettem a *Proletert* és magyar fordítását, azután vártam. Vártam mindaddig, amíg remélhettem, hogy előbb-utóbb hazabocsátják a letartóztatott elvtársakat. Hiába vártam. Végül is arra kényszerültem, hogy eltüntessem a nálam levő anyagot. Ottmárék tárgyalását csak a március 27-i megmozdulás után tartotta meg a bíróság, amikor is, éppen az új idők, március 27-ének hatása alatt, szabadon bocsátották a vádlottakat. Ekkor kérdezhettem csak meg tőlem:

— Mit tettél a fordítással?

— Három-négy napig vártam rád, azután megsemmisítettem az eredetivel együtt. Nem volt más összekötőm, akinek átadhattam volna.

Ottmár bölintott, és napirendre tért a kérdés fölött. Az ötödik pártértekezlet anyaga így valószínűleg nem is jelent meg magyar nyelven. Viszont a *Híd* is kompromittálta magát a hatóság előtt, azonkívül, hogy szerkesztője sem volt 1941 első napjaiban, hiszen Ottmár vizsgálati fogóságban ült. Ekkor lépett a *Világkép* a *Híd* örökébe. Együtt volt már január elején az 1941-es első szám anyaga, ki is volt már szedve, csak éppen meg kellett jelentetni. A szerkesztő bizottság úgy határozott, hogy a *Világkép* mint képes újság szűnjön meg s kölcsönözze oda nevét és

szerkesztőjét a volt *Híd*nak. Így jelenhetett meg a *Híd* továbbra is új — régi nevén mint *Világkép* Enci és Laták szerkesztésében, Laták István szerkesztő és kiadó neve alatt. Ez a *Világkép* közölte esztétikai és antiszemita-ellenes *Tallózásomat*, és valószínűleg ezért adta a zsidókérdés megírására a megbízást — Ottmár helyett — Dóci, a háttérben meghúzó irányító.

A januári *Tallózás* a *Kalangyával*, annak esztétáival, főleg a tehetséges Kisbéry Jánossal vitázott, felhasználva a vita alkalmát, lehetőségét arra is, hogy körvonalazza az akkori *Híd* esztétikai elgondolását. Nagyjából annyit mondhatok, hogy egyéni felfogásom akkoriban teljesen megfelelt a *Híd*, a Párt és akkori nagy esztétánk, Lukács György felfogásának, akire több ízben hivatkoztam is a vita folyamán.

A *Világkép* márciusi, utolsó száma jelenleg nincs előttem. Úgy emlékszem, a benne közölt *Tallózás* a *Magyar Élet* íróival szállt vitába, ennek kapcsán Marx ifjúkori írásait is ismertette. Bencz Boldizsár, Hangya Piroska és Simonyi Vilmos lapja (amelynek alapítói között ott szerepeltek a földbirtokos-gyáros-politikus Krámer Gyula, dr. Sántha, a Geyerek, Reöckök, Balik, Lebachok, Rudichok és más földbirtokosok mellett az Ertlek vagy más gyárosok is) április elsejei számában is hajtogatta még a magáét. A csalhatatlan egyházat vonultatva fel a „szélsőséges fajelmélet”, a náciizmus „ellen”, megállapította, hogy az egyház is elismeri olyan fajok létezését, amelyek nem csupán jelenleg állnak magasabb fokon más fajoknál, de sokkal nagyobb szellemi képességekkel is rendelkeznek, mint mások, azaz örökké uralkodni fognak a „más” fajok fölött „szellemileg” és „tudásban”, mert „vannak... egészen jelentéktelen, politikailag pedig teljességgel elhanyagolható, számba sem igen vehető fajok”. Márpedig „... az erősebb, életképebb faj kötelessége sugározni a kultúra erkölcsi tőkét...”, habár ez, teszi hozzá az egyház nevében, még nem jogcím a szabadság és függetlenség eltörléséhez. Persze a szellemi és fizikai javak kiegyenlítődése lehetetlen, de legalább némi „relatív” kiegyenlítődére „volna” szükség. Ezzel a „nesze semmi, fogd meg jól”, „fasisztaellenes”, klerofasiszta cikkel, sainos, már nem vitázhattam, de hogy ez szándékomban állott, abból is látom, hogy az itt kiírt mondatokat egyes széljegyzetekkel ellátva már akkor aláhúztam. Pár nap múlva eljött április 6-a, Belgrád légi bombázása, Szabadka légi géppuskázása. és ekkor már a vita fegyverét a fegyverek vitája váltotta fel, én magam pedig elutaztam Pancsovára katonai körparancsnokságomhoz, hogy megkapjam újabb hadi beosztásomat.

Lejelentkeztem az akkor már szabadlábbon levő Ottmárnál, és együtt néztük a határról visszavonuló bakáink hosszú, végtelen libasorát, és az égen köröző ellenséges vadászgépeket...

— Igazad van! Menj hát a frontra. Én maradok. Nekem itt van intézni-, elintéznivalóm még egyelőre. Úgy érzem, a jugóbeli tetteink miatt, a *Híd* miatt nem fognak üldözni — folytatta — a magyar megszállók, hiszen fenn akarják tartani a hitet az itteni magyarságban, hogy mint felszabadítók érkeznek. Lesz tehát annyi időm, hogy tegyek valamit, hogy hozzáfogjak az antifasiszta harc megszervezéséhez. A Párt az országban marad! Ha azután már tettem valamit, hát jöjjön, aminek jönni kell! Akkor volt miért meghalni!

Ezzel búcsúztunk, ezzel tettünk pontot a *Tallózás* rovat végére.

Talán újból nagyot ugrottam, régi rossz szokásom szerint, de ezt a

Tallózás rovat természete és jövőbe mutató iránya így kívánta meg, akkor is, ha ezek után nem könnyű most már visszatérnem a *Híd* bemutatására.

Valamivel többet foglalkoztam talán a *Tallózással*, a *Híddal*, mint politikai és kulturális szemlével, de a *Híd* elsősorban is ideológiai-világ-szemléleti folyóirat volt s csak másodsorban szépirodalmi vagy esztétikai lap. Nem lehet itt célom, hogy az egyes rovatokat és cikkeket vagy azok íróit sorra bemutassam. Az írók körül különben is baj van, számos esetben bajos, szinte lehetetlen a szerzők megállapítása, a nevek felfedése. Ennek oka az, hogy habár néha az egyes írók maguk is használtak egyéni fedőneveket (Cseh Károly — Iványi, én — Lőrinc Péter, L. P. c-r néven, Stern Endre — Fekete Béla néven írt például), mégis számtalanszor fordult elő, hogy a *rovatokra* vonatkozott a fedőnév, hogy a rovatban közölt írásokat, hogy az egyes *rovatok* cikkeit mindig ugyanaz az álnév jelezte, bárkire osztotta is ki a szerkesztőség a feladatot, hogy a kijelölt cikket megírja, fordítsa, a rovatot összeállítsa. Hajdú Vilmos persze Mayer Ottmár volt, de esetleg lehetett más is, akár Szántó Árpád vagy Palics Miklós is (Palics többnyire Steinfeld Stafit jelezte), míg Somorja Sándor persze egyéni fedőnév volt, és mindenkor Stafi bújt meg mögötte. A gazdasági elemzéseket főleg Palics, azaz Stafi írta, a *Világ-szemlélt* főleg Ottmár, de beugorhatott helyébe más is, a régi, az „örök” rovat-álnév alatt. Megtörténhetett és meg is történt, hogy egyes politikai cikkeket maguk a szerkesztőségi tagok is, mondjuk Laták vagy Cvetko Malušov, azaz Kis Flórián (a földmunkásmozgalom történésze a lapban), nekem tulajdonítottak, holott azokat én csupán fordítottam. Ilyenek voltak a Tarle *Napoleon* könyvének egy töredéke vagy Petar Lovrić kiváló cikke: *Compiègne-től Compiègne-ig* címen. Petar Lovrićban majdnem jogosan látták Lőrinc Pétert, holott a cikket valóban csak fordítottam, s máig sem tudom, ki is volt az a Petar Lovrić, aki nem volt azonos Lőrinc Péterrel.

A *Híd* politikai platformját, állásfoglalását a nemzeti és kisebbségi kérdésben már ismertettem. Többet mondanom róla, úgy érzem, felesleges, hiszen ez a politika a Párt politikáia volt. Az eddig említett írók, publicisták, politikusok mellett s talán közülük ki kell emelnem Pap Pál kiváló publicisztikai tehetségét. A már említett *Ár ellen* című cikke szinte máig is aktuális, és már többször is megjelent azóta; óriási feltűnést keltett a maga idejében, meghirdetve a magyar antifasiszta harcot, német, magyar és jugó fasiszták ellen egyaránt. A cikk mindig aktuális marad, mert kiváló alkotás, és akár a művészi alkotás, örök értéket képvisel; képviseli a maga korát a változó és megváltozott idők folyamán is.

Az *Ár ellen* Szabadkán született meg. Akkoriban, mint már említettem, Pap Pál, aki addigra már többször is lebukott, újból folytatta a munkát, mint a SKOJ meg a Párt funkcionáriusa, mint a *Híd* és OMPOK összekötője a pártbizottsággal. Ebben az időben a lefogás és törvényszéki tárgyalás elől Belgrádból Becskerekre, majd Szabadkára tért ki, és így a bíróság csak távollétében ítélhette el 16 évi fegyházra. Ezzel illegálitásban kényszerült. Egy ideig Szabadkán rejtőzködött, s éppen itt érte egy pártvita az antifasiszta népi szabadságharc meghirdetéséről, amikor is rá osztották ki a harc meghirdetését. Itt maradt később is, még egy ideig, mindaddig, míg a Párt Milada Rajter útján nem értesítette, hogy illegálisan távozzon Zágrábba, ahol a Párt technikai vezetése lesz egyik

feladata. Ekkor a vörös Pap feketére festette a haját, és előkelő úrnak öltözve szállt fel a zágrábi gyors első osztályú kocsjába, hogy hamarosan (1940) megszervezze az ötödik pártértekezletet, majd 1941-ben már mint a központi pártbizottság tagja Dalmáciában szervezte a népi felszabadító harcot, mindaddig, amíg le nem bukott és ki nem végezték az olasz fasiszták. De mindez már általánosan ismert dolog, a történelemé. Ha valaki viszont élményeken alapuló lírát kíván Pap Pálról, többet, jobbat kaphat egykori munkatársaitól, Steinitz-Soós Tibortól, Zsigáttól. Ők fogják majd talán egyszer megírni a Pap Vali csókját is, ott a fegyházban, amikor mint emberének látogatója a fegyházfelügyelő „szeme láttára” adta át csókjában a Párt üzenetét Pap Pálnak. Pap Valéria (a szerbiai nő) túlélte Pált, és nagyon megrendített a kis életrajzi jegyzet a Vali képe alatt a *Horvát nők a szabadságharcban* című mű egyik kötetében, amelyből megtudtam, hogy Delnicén, a Gorski Kotarban folytatta a harcot mint a Párt illegális funkcionáriusa, addig, míg maga is le nem bukott.

Ha már ide jutottam, ha már a későbbi harcokra is sort kerítettem, akkor már azt is el kell mondanom, hogy a *Híd*-mozgalom és folyóirat ismert emberei közül a magyar vagy más színű fasizmus kivégezte Kiss Ernőt, Ottmárt és Lolát, Dócit és Rókuszt, Schwalb Miklóst és Scheer Katót, azaz Kaszás Katát — Kata Kosacot, Ispánovics Imrét, Molnár Pétert és Bakos Pétert, és ott hulltak el a fasiszta táborokban, börtönökben, munkáscsapatokban Enci-Fekete Béla, a spanyol harcos Löbl Iván, Iványi-Cseh Károly, az egykori nemzetközi októbriista és annyan mások, akik mind egyként jól forgatták a tollat meg a puskát. És hidasok voltak azok a régi pártemberek, akik szintén kihulltak a sorból: Samu Mihály és Szalai József, Varga Gyula vagy Polgár András, aminthogy elhullt a *Híd* elbeszélője, Ősz Szabó János is, aki az orosz, lengyel és magyar (a Szőnyi-osztaiban) partizánok között is harcolt szabadságharcunk idején, tudva, hogy bármely fronton küzd is, az Emberért száll síkra, a mi emberünkért is. Így harcoltak Európa s Amerika különböző pontjain előtte is már a Hedrichek, a Hermálok, a Bonyhádiak, a Köves Lajosok, hogy még mindig félve vigyázzák arra, hogy a nem létező külön magyar fronton maradjak, holott Pap Pál is Dalmáciában hullott el az illegális harcokban, és Laza Vukičević is megjárta Stejičtyel és annyi más veterán harcossal együtt az orosz Októbert meg a magyar 1919-et, csakúgy, mint a jugoszláv népek harctereit is. A *Híd* a falusi, tanyai csetepatékon kezdve, fel Ottmárig és Pap Pálig, maga is minden fokon szorosán, szétválaszthatatlanul egybefonódott a nemzetközi síkon népeink szabadságharcával, szabadságharcosaival. Ebben az időben már a tanyai, falusi, telepes szerb dobrovoljac is együtt harcolt a magyar falusi szegénységgel, ha azután persze a dobrovoljacok vezetői, a *Narodna Odbranások*, a *Karadjordje-egyesület* vezetői, a Lungulovok és társaik, a külön nagyszerb vagy jugoszláv fasizmus felé orientálódtak is, hogy a legmagasabb szinten maguk is együttműködjenek a német és magyar fasiszta vezérkarral, mindaddig, míg az „örök barátság” bele nem futott a revizionista hódító hadjáratba. A Milan L. Popovićok, Irinej Čiriček csakúgy pompásan feltalálták magukat a magyar fasiszta megszálló parlamentjében, akár azelőtt a magyar Nagy Ivánok és társaik a jugoszláv diktatúra képviselőházában. Mert a nagyszerb és nagymagyar

sovinizmusnak is megvolt a maga nemzetközisége a reakció síkján, a felsőbb régiókban, a felsőbb fórumokon.

A *Híd*, mint mondtuk, főleg mozgalom, mozgalmi folyóirat volt. Mégis szívesen közölt elbeszéléseket és verseket, sőt fordított is ilyeneket, különösen a jugoszláv népek haladó szellemű szépirodalmát kívánta ismertetni a magyar közönséggel.

A fordításokról, a *Híd* korlátolt terjedelme folytán inkább csupán versfordításokról, már volt szó. Somorja és én fordítottuk a legtöbb verset szerbhorvát és macedón nyelvről. Szlovénul egyikünk sem tudott. De a *Hídnak* voltak erős, tehetséges saját lírikusai is. A régiiek, a *Szervezett Munkás* és *Tovább* egykori verselői, elbeszélői közül talán már csak Laták István volt itt közöttünk, de feltűnt néhány eddig ismeretlen tehetséges lírikus itt novellista, karcolatíró is.

Jó részük még kezdő volt, de sajnos csak kevesen fejleszthették ki közülük tehetségüket, habár egyik-másik lélegzete a regényre is futotta volna. Az életben maradtak közül a *Grimasz* szerkesztője, Gál László vált ki már akkor is. Gál persze már akkor sem volt kezdő író, ha hosszú éveken át a csendes könyvelés vagy esetleg a túl viharos életmód, esetleg a talajvesztett olasz emigráció némileg távol is tartotta az irodalomtól, költészettől, legalábbis a mi tájunkon.

Mert Gálnak mindig szüksége volt kapcsolatra a tömegekkel, és érintkezés, kontaktus nélkül, csak önmaga szórakozására, az indulatok levezetésére, nem tárult ki szíve, amely szeretni, gyűlölni egyként tudott, de közönség nélkül, akció, kapcsolat nélkül sem búsulni, sem vigadni, de sírva vigadni sem volt igazán képes. Gál tudott kapcsolódni, de soha fel nem adta művészi individualitását. Úgy érzem, akkor sem, amikor látszatra, sőt az adott versben valóban is azt adta, amit kívántak tőle, talán inkább azt, amit a helyzet megkívánt, vagy amiről esetleg csupán úgy vélte, hogy kívánják tőle. Bizonyos tehetséges játékoságát, játékos tehetségét próbálta ki ilvenkor, igyekezett megállapítani, és örömmel, kitörő vidámsággal állapította meg ilvenkor: „Ezt is tudom, és tudom ebben is magamat is, önmagamat is adni!”

Már belekapcsolódott az antifasiszta harcba, mert az volt. antifasiszta volt és kommunista meggyőződésű, ha talán erős individualitásában nehezen is bírta el a fegyelmet, és Petőfiben. Adyban talán éppen a szenvedélvességet, fegyelmezetlenséget, romantikus önimádatot, a saját úton járást, saját talajon állást szerette, dicsérte, hallelujázta. Úgy érezte, ezek a tulajdonságok jelzik a tehetségét. Néha-néha talán erősítette is magában ezeket a sajátosságokat mint a tehetség fokmérőit. Néha-néha azt éreztem meg benne, hogy szüksége van erre, hogy talán nem eléggé hisz valóban meglévő tehetségében, ezért erősíteti az önmagába vetett hitet, szinte magára kényszerítve ezt a hitet, mert enélkül, úgy érzi, elveszítené önmagát, ha csak mámorral nem kísérelné meg a mélybe süllyeszteni hitevesztett emberét, a csüggedt, lankadt embert, aki szintén benne lakozott — mint mindenkiben, minden művészből főleg. Kár volt érte ilvenkor. Fájt a szívem érte ilvenkor. De hiába mondogattam neki a mélyen átértzett és igaz szavakat. „Kár! Hidd el, minderre nincs szükség. Mert a vers, ha néhanapján valóban ki is csúszik belőled, s ha a kicsúszott vers talán valóban jobb is a tudatosan, technikásan kicirkalmazott versnél, — a vers maga is, önmagában is bizonyítéka a tehetségnek. Ha a kicsúszott vers jobb a tudatosan »ilyennek« akart versnél,

az is csak azt jelenti, hogy olyanfajta ember vagy, akiből csak ki-ki-
buggyan az érzés, a költészet, akiben az élmény, a tudat hozzájárulása
nélkül is átalakul költészetté. S ha az ilyen vers nem felelne meg annak
a versnek, amit tudatod, a kollektíva benned élő cenzora, tolmácsa kíván
meg tőled, úgy ez is csak annyit jelent, hogy a tudat és a tudatalatti
még nem kapcsolódtak, olvadtak benned össze egy oly nagy egységbe,
amelyben az Én=Ti, az Én=Minden. Ezen pedig mindig segíthet az
akarat, a tudat, a tudatosan irányított fejlődés.”

Gál akkor még valóban sem formában, sem eszmeiségben nem fejlődött mai egységes harmóniájába. Régi nyelvemen szólalva meg: meg-
levő énje és akart énje még nem olvadtak egységes egészé, még nem
alkottak benne pompás nagy harmóniát. De vajon kiben alkottak vagy
alkotnak?! Ezek a belső harcok, ez a talán rejtegetett disszonancia maga
is arra mutatott, hogy van benne, sok van benne, ami még erjed, más
szóval van benne tehetség. Annyi bizonyos, hogy szerettük és tisztel-
tük, becsültük egymást, egymás tehetségét és tudását. Nemcsak én láttam
benne a tehetséget, ő is azt hajtogatta egyre: „Nemcsak tudásod van!
Tudsz írni is.” Ez volt Gáltól a lehető legnagyobb dicséret.

Emlékszem egy közös szilveszterünkre, az utolsó a háború előtt.
Hozzá látogattunk el, és egy szűk körű társaság előtt kora estétől vagy
éjfél után kettőig Ady-verseket szavaltunk. Csak lapoztuk az „összes
verseket”, és olvastuk sorra a címeket, mondogatva: „Ezt nekem add!”
És bele-belenézve, főleg könyv nélkül, mondtuk végig a vaskos kötetet.
Szép este volt. Az asszonyok között, akik áhítattal hallgattak — Adyval
— mi ketten . . .

Gál hetenként közölte egy-egy versét a *Grimaszban*, egy-egy szatirikus
bőkvers mellett, egy-egy komoly lírát is (vajon melyik volt komolyabb,
harcosabb?), de a *Híd* is közölt tőle verset. Ha nem is építette ki még
harmóniáját, nagy egységét (vajon ki építi ki halála előtt?), ha tehát
(lélektani értelemben) volt is még benne jó adag „romantika”, ha nem
is vált még saját fejlődésének klasszikusává (hál’ istennek!), tetszetek a
Gál-versek, nekem is, másoknak is, és hasznosak is voltak egyúttal a
mozgalom szempontjából, akár maga a *Grimasz* is.

A *Grimasz* útján ismerkedtünk meg tulajdonképpen még Bitolában,
áthidalva a távolságot. Mihelyt magam is szabadkai lakossá váltam, fel-
kerestem, és személyes ismeretségünk közben hamarosan összeemeleged-
tünk. A *Híd*ban munkatársak voltunk, a *Grimaszban* ez alig-alig sike-
rült. Pedig volt bennem szatirikus él és groteszk vonás jócskán. Ez már
a *Szabad Szóban*, 1920-ban megjelent szatíraciklusomban (*A szürkkék
albuma*) is megnyilatkozott. De a cenzort nem hordtam magamban még
eléggé. Vagy a szatirikus-humorisztikus írásokat bírálta el élesebben a
cenzúra? Mert természetesen előzetes cenzúra járta ezekben az években.
Esztétkai, ideológiai, politikai írásaimban mindent megmondhattam,
ami csak a begyemben volt, csupán a szótárra kellett vigyáznom. De e
célra már általánosan elfogadott, bevett mellényzseb-szótárral rendel-
keztünk. Osztály helyett réteget (klasa helyett slojt) írtunk, az osztály-
harc vagy forradalom helyett is megfelelő, mindenki által értett más
kifejezést, néha esetleg azt is, hogy „razredna borba”, Lenin helyett ez
időben Iljácet írtunk, s minden rendben volt. A cenzor tudta, mit fed-
nek, kit fednek a jelzett szavak és nevek, de feltételezte, hogy az olvasó

nem annyira értelmes, hogy szintén megértse, tudja ezt, az olvasó viszont azon derült, hogy a cenzort milyen könnyű felültetni. Összevetve: a cenzúra bizonyos volt benne, hogy oly szűk körű közönség olvassa az ideológiai elméleti cikkeket és Marx és a marxisták könyveit is, hogy ezért a néhány emberért nem érdemes elkéséríteni, az állam ellen tüzelni a haladó szellemű emberek növekvő, hatalmas táborát. A néhány ember pedig néhány ezer emberré szaporodott már. Így mindenki meg volt elégedve a hiábavaló cenzúrával, az olvasó is, aki mindent megértett s lenézte a cenzort, és a cenzor is, aki szintén megértett mindent, de lenézte az olvasót. Mondom, ezen a téren én is kitaposott úton haladtam, akár a szépirodalom is. Nem is emlékszem már, hogy bármit is húzott volna írásaimból a cenzor, kivéve a *Luč*nak küldött verseimet, írásaimat: a gyarmati területen.

Más volt a *Grimasz* esete, a satíra elbírálása, holott itt sem a cenzor személyén múltott. De a satirikus vénához még nem szereztem cenzort ismerő satirikus rutint. Sőt szerkesztőt ismerő rutint sem. Még Bitolában írtam szerb nyelven egy nagyobb lélegzetű satirikus elbeszélést a modern *Gulliverről*, aki elkerül a nem tudom már, mi néven nevezett Hütler-országba, ahol a láb előreleadása jelzi az üdvözlést. Amikor elkészültem vele, barátomnak, Jovan Popovićnak adtam oda, aki már az 1932-es *Stožer* idején is közölte egyes írásaimat.

Most elolvasta az új *Gullivert*, s fejét csóválva mondta a maga csendes, szűkszavú módján:

— Eltúloztad, družo, ezt a satírárt. Elragadott, túl messze vitt el a fantáziád. Ilyesmi az életben nem fordulhat elő.

Holott jól ismert, legalábbis általam jól ismert, hazai eseteket figuráltam ki a *Gulliverben*, olyan eseteket is, amelyek nálunk és már a múltban megtörténtek. Egyebek között például azt, hogy Macedóniában az egészségházak jelentéseikben már legyőzték a maláriát, anélkül, hogy lecsapolták volna a mocsarakat, kiirtották volna a télire a nedves lakásokban meghúzódó szúnyogokat. Csak egy egészségügyi körletben virult tovább a malária, a Marija Popadić körzetében, mert az ő (horribile dictu), tényeken alapuló jelentéseiben még ugyancsak szedte áldozatait ez a csúnya betegség. Természetes, hogy leváltották, hogy koncentrációs táborba vetették satírámban (csupán ez volt, egyelőre, kiagyalt az egész történetben, de a táborok már fennálltak, és szedték áldozataikat nálunk is). És jaj, mind Németországban, mind hamarosan Jugoszláviában is mennyire ártatlan játéknak bizonyult legszörnyűbb fantáziám csapongása is... Nem, mint az életnek, mint a faszizmusnak oly borzalmas, oly undorító, oly elrettentő képzeletem nem volt soha, sem nekem, sem másoknak.

Ha már Jovan Popović visszaadta a később elvesztett *Gullivert*, mert „eltúlozza” a realitást, annál jobban ügyelt a cenzor, nehogy a valóságnak megfelelően alakítsam Gulliver további kalandjait, nehogy akár a német, akár a ’jugó valóságra ráismerjen bennük az olvasó. Mert a satíráról, a humorról, a cenzor is feltételezte, hogy nagyszámú közönséget vonz, s azt is, hogy ez a közönség megérti a feltalált történetiákat versben és prózában. Gál Lászlónak éppen ezen a téren volt már cenzort is ismerő rutinja; én itt kezdő voltam, s írás közben nem is igen tudtam fékezni fantáziámat, száguldó tollamat, azaz írógépen zongorázó ujjaimat. Utólag pedig időm sem volt a húzásra, változtatásokra. Pedig az

volt a tervem, hogy könyvnyire bővítsem az új *Gullivert* és a *Grimasz* részére egy-két új kalandot írtam is a többihez, de ha itt-ott (csak egyszer?) viszontláttam őket a lapban, megcsupálva, tollfosztottan, mint a kétlábú tollatlan csirke-embert, hát elment a kedvem a sorozat folytatásától. Gál is rosszállva csóválta a fejét. Nem hitte, hogy túlozok, hogy ezen a téren egyáltalán lehet valamit is eltúlozni, de nem szerette lapjában a fehér foltokat, sem a beléjük gyömöszölt hirtelen szövegeket. Igaza volt, nem ismertem még a cenzor szatíra-elméletét, amit Gál már alaposan kitanulmányozott. És még valamit: én még mindig a nagyközönséggel társalogtam írás közben, nem pedig a cenzorral, és szatíraírás közben nem is tudtam a cenzort mint közönséget magam elé képzelni. Ezért nem lettem a *Grimasz* további munkatársa.

Lírikusa, a jó, harcos és igen termékeny, száznevű Laták és Gál mellett több is akadt a *Hídnak*. Egyiküket-másikukat személyesen nem ismertem. Így a zentai Thurzó Lajost talán nem is láttam még akkoriban. Inas, segéd volt ez a Jovan Popovíchoz hasonlóan halk szavú, harcos legény, amilyennek mind verseiben, mind az életben is mutatkozott később is. Csak a háború után, a felszabadulás után, Novi Sadon ismerkedtünk és melegedtünk össze, sajnos, igen rövid időre. Ebben az időben egyesek túl halknak találták az erősen szívbeteg fiatalembert, aki egyre ritkábban járt már ki, s egyre kevésbé bírta el az élet zajját. A régi *Híd* idején még kezdő volt, mire teljesen kifejlődhetett volna és ki is fejlődött tehetsége, halkan, ahogy élt, távozott is körünkől. Különben Thurzó, még ma is, Gált is felidézi emlékezetemben, aki nélkül a halk ember és költő talán lakáshoz sem jutott volna.

Tehetséges kezdő lírikus volt Atlasz János is, akiről úgy tudom, hogy a kikindai Atlasz Jakab fia, s így nem álnévként használta ezt a nevet. Nem ismertem személyesen, így ezt határozottan nem állíthatom. Az Atlasz név tájunkon nem volt ismeretlen. Ha valóban Atlasz Jakab fia, akkor büszke lehetett apjára, aminthogy az apja is méltán büszkélkedhetett fiával. Ma egyikük sincs életben. Jánost is elvitte a fasiszta rettenet, fiatalon, mielőtt kifejlődhetett volna. Élt, írt és közzétett néhány verset, harcolt a faszizmus ellen, és ennek a harcnak mártírja lett. Apját sem ismertem személyesen, csupán egy harcostársát, aki Pancsován és Pécsen 1919 és 1921 között barátom volt. Az itt már megénekelte Bonyhádi Ferencre gondolok, akivel Atlasz Jakab együtt harcolt az első világháború előtti időben a kikindai és bánáti — akkor még persze szociáldemokrata — pártvezetőség soraiban. Bonyhádi mint kommunista vett részt később a magyar forradalomban, a pancsovai és pécsi párt-harcokban, Atlasz Jakab ez idei életéről már mit sem tudok. 1913—1915 között harcolt a szocialista köztársaságért, a háború ellen, s emiatt állandóan hitet kellett tennie elvei mellett a bíróság előtt. Többet abban az időben, az akkor még nem létező kommunistáktól nem várhatott volna senki ezen a tájon. Mondom: nem vagyok benne egészen biztos, hogy ez a Jakab volt-e János atyja, ha igen, egyik sem vethetett semmit a másik szemére. Méltók voltak egymáshoz mint bátor, becsületes harcosok, ki-ki a maga korának keretei, kívánalmi, lehetőségei között.

Ősz Szabó Jánosról, a kezdő, tehetséges novellistáról már megemlékeztem. Mint mindannyiunknak s mint már azelőtt a szintén bácskai Hedrich Karcsinak, a spanyol hős Diazoknak, neki sem a vers, a novella jelentette az élet elsődleges formáját. Elsődleges életformája a harc volt

az új emberért és új társadalomért; a vers, az elbeszélés csak annyiban vonzotta, amennyiben szintén harci eszköznek, fegyvernek tekintette és tekinthette. Utolsó írásai nem novellák, hanem röplapok voltak, amelyeket mint a túlsó oldalon harcoló partizán írt és dobott át a fasiszta oldalra vetett magyar katonák közé. Hogy milyen hatással, eredményel, nem tudom. Remélem, nem lepte meg annyira a vele szemben álló magyar bakát, mint én — idegenül ható szavaimmal — sztriji magyar katonai vonatszerelvénnyel személyzetét.

Ez már 1943 utolsó napjaiban lehetett. A szovjet csapatok erős iramban nyomultak előre, és a sztriji hadifogolytábort is kiürítették már a német csapatok, futva a muszka elől. Sztrijből nyugatra, Strassbourgba irányítottak. A teherpályaudvar környékén masírozunk már, amikor egy magyar szerelvénnyel mozdonyán megpillantottam a katonaruhás magyar vasutasokat. Odakiáltottam nekik a menetoszlopból:

— Fűts be, elvtárs! Irány Budapest!

— Nem kaptunk rá parancsot! — hangzott a válasz.

— Add ki magad a parancsot! Itt az ideje, hogy parancsnokot frontot változtass — süvített vissza szavam, de a mozdonyvezető csak értetlen-értelmetlenül bámult rám, szinte megkövülve, szótlánul. „Zu hoch?!“ — mondta volna egykori gimnáziumi igazgatóm, mint egykor nekem is, amikor százszor hallott viccére nem tudtam százegyedszer is harsogva kacagni. Itt más volt a baj. Ezek az emberek eddig még nemigen halottak ilyen frontváltatásra biztató szavakat... Remélem, Ószabó János röplapjai hozzászoktatták őket az új szavakhoz, hiszen ő maga is hamarosan ott harcolt a Bükkben, a Szőnyi partizánosztagában.

Kis önálló kötetek, regények, elbeszélések is elhagyták akkoriban a sajtót a hidasok tollából. Ki ne emlékezne még az itt már említett Schwalb Miklós regényére, melynek *A fiú a konyhában* volt a címe. Miki is a kezdő tehetségek sorát gazdagította, de őt sem hagyták kiteljesedni. 1941 novemberében Ottmárral, Lolával, Dócióval, Rókussal együtt őt is kivégezte a magyar fasiszta megszálló szoldateszkája, a Fekete-halmi Czeidnerek, a Zöldiek, „rongyosgárdás” gvilkos csapata. Miki mint egyén sem volt egészen kezdő, mint családjának tagja magában hordta a régi hagyományokat, úgy is mint harcos, úgy is mint író, satirikus vagy muzsikus. Többféle mesterségbe is belefogott, szakácskodott és újságíróskodott főleg, de már mint ilyen is régi hagyományokon nevelődött entellektüel volt. Kár, hogy utolsó könyvének kéziratát aszszonya, a szerencsétlenül járt zongoraművésznő, nem tudta, talán nem merete vagy nem kívánta eléggé megőrizni. Különben Schwalb Miklóst csak igen felületesen ismertem, aminthogy a fiatal Goteszman-Gajdost akkoriban egyáltalán nem ismertem még. Egy másik könyv szerzőjét, Újházi Istvánt nem ismertem személyesen: *Napokat eszik a kisdíák* című regényében határozottan agitált, kívülről, belepréselt tendenciát erőszakolva témájába, s előttem s talán a *Híd* számára is csupán annyiban emlékezetes, amennyiben alkalmat szolgáltatott arra, hogy a lap újra hitet tehessen a könyvvel kapcsolatban is a maga esztétikai elgondolásai mellett. Ilyeneket írtam róla: „... Újházi állításainak nincs eszmei meggyőző ereje éppen azért, mert nincs művészi meggyőző ereje... Újházi nem a valódi, élő embert formázza, miközben esetleg gondolatai is támadnak, hanem saját elgondolásait próbálja az élő ember alakjába ön-

teni. De az elgondolás sablonok között mozog. Az elgondolás leegyszerűsít. Jónak és rossznak tartja az embert..."

Ebben az időben különben könyv- és filmismertetések útján vagy az egyes Tallózásokban is feladatom volt meghirdetni a csoport esztétikai elgondolását. Említettem már, hogy ekkori felfogásom semmiben sem különbözött sem a hidasok, sem a szerbhorvát-macedón harcos „szociális” írók elgondolásaitól, esztétikájától. Egy nagy harc tisztítóüzén jutottak el idáig. Egyelőre csupán az eredményről kívánok a *Híddal* kapcsolatban beszámolni. A harcra magára még visszatérek hamarosan. Úgy érzem, a legrövidebben akkor vázolhatom azt a különben jól ismert esztétikát, ha egyes sorokat egyszerűen átveszek egy régebben megírt cikkből (*Híd*, 1951. augusztus, *Tizenöt éves a Híd*). A *Világképben* (1941. január) megjelent Tallózást ismertettem akkor; vitámat Kisbéryvel, amelyben elismertem, hogy a művészetnek megvan a maga sajátos, különálló törvényszerűsége, de hozzátettem, hogy ezek a sajátosságok bizonyos kölcsönhatás viszonyában állnak a társadalom egyéb sajátosságaival. Éppen ezért a művészet célja nem önmaga. Az igazságot, valóságot adja, persze a művészi megélés és ábrázolás eszközeivel. Nem művészet ezért a magyarázás, a szólam, a jelszavak irodalma. Elismertem a megélés szükségszerűségét, az írói egyéniség és tehetség szükségességét, a forma fontosságát az irodalomban, de óva intettem attól, hogy elvetve a tartalmat, az objektív valóságot, szubjektívizmusba, formalizmusba süllyedjünk. Elvettem a tendenciózus irodalmat, viszont az artista irodalomban is megláttam a tendenciát, a „megfutamodás, szemlecsukás, múltba vagy mellékvágányra térés tendenciáját”. Ellenkezőleg, aki egyénien, élményszerűen megélt hitelességgel adja a valóságot, az nem tendenciózus, de nem is ad l'art pour l'art művészetet. Ha az író nem is szólal meg, beszél helyette a mű eleget, és az olvasó lelkében ki fog alakulni bizonyos vélemény és állásfoglalás. „Az író nem ad tendenciát, a mű azonban mégis ad állásfoglalást. Nem a könyv lapjain, de az olvasó lelkében.”

Ez volt a *Híd* esztétikája is, az akkori „szociális írók”, „szocialista realisták” esztétikája. Bizonyos, akkoriban a harc, a forradalom, s ennek sajátos jugó formája, az antifasiszta népfelszabadító harc volt számunkra az elsődleges. Forradalom előtt állottunk. Mégis, ez a hit, ez a harc egyúttal belső, egyéni, személyesen megélt líránk is volt. Mindehhez „csupán” tehetségre volt szüksége az írónak, hogy művészetet teremthessünk, nyújthassunk. Mert akkoriban a harc az élet formája, egyedül lehetséges módja volt számunkra, mert akkoriban mi sem tehattünk mást, mint hogy azonosítottuk magunkat, hittel, megélten, őszintén, hitelesen, a belső szükségszerűség parancsszavára, társadalmunkkal, az étellel, a „valósággal”, ahogy ma sokan mondanák, de ahogy akkor csupán az álom ellentétét neveztük. Így lett rajtunk át lapunk, a *Híd* is az akkori élet kiszakadt része (akkor „életnek” neveztük a mai „valóságot”), s ezért lehetett — s talán volt is — szerepe a forradalom, a szabadságharc előkészítésében ezen a tájon. Ezért lehetett ez a hites harc egyúttal művészet is, mert adva a kort, adta egyúttal az egyént, jómagunkat is; a *Híddal* még papíron, azután az élet szenvedései között, a harctereken, börtönökben, táborokban, bitófákon is. Mint ezt cselekedték a Kolarov-Kočák, a Sülman Rózsák és annyian mások a közös út vajdasági „szerb vonalán”.

Én magam inkább is novelláimban futottam szintézisbe, ezeket és versfordításaimat adtam tehát a *Hídnak*. A Rakić *Öntözőkereke* (Dolap) mellett fordítottam más régi költőktől is. Ezek közé tartozott Zmaj: *Az Etnához, Élő sírok, Szélnek eresztve, Hiába*; Šantić: *Oh, kalászaim*; Petković-Dis: *Himnusz*; a macedón Riste Pop-Simović: *Városunk, Életharcok*; valamint Tin Ujević: *Az idő sűrű húsa, Az utca énekesei, Visszafojtott erők, Asszonyok, Testvérek a világegyetemben*; Ante Cetineo: *Halász dalol a virradatban*; Dušan Vasiljev: *Az ember anyjának sírása* és Pavle Popović is.

Ki volt ez a Pavle Popovic, nem tudom. Lehet, hogy álnév volt, de verse: *Feljegyzések egy balkáni legendáról*, kéziratban is terjedt az első rettenet, *Az éjjel himnusza* éveiben. Kézről kézre adták, suttogva a terror legendáit „Dečakról”, „Mussoliniről” és másokról, akiket 1929-ben a Glavnjačában kínoztak halálra. A vers lehetne jobb is, és a fordítás is, de ki törődött akkor rímekkel és verblábakkal? Sánta verblábakon is embertől emberig futott a vers: „Ma és itt, amikor szerte a világon sötétség, éhség és titkos hatalmak hozta halál uralkodnak”, amikor „Mindenható Erő, mi nagyságod emlékoszlopai vagyunk!”, amikor a „Törött bordák — a szabadság érmei” — a

szíjjáhasított háta — balkáni virágcsokrok
húsból szakított körmök, fojtott sikolyok
homokpárnák: emberi szenvedés derékalja

...

óh, hogy csorog szakadó szép iszonyban a vérünk
óh, védelmezőnk, óh embervédő liga
legfőbb szellemprotektorunk ...

...

„Ismeretlen hulla” ...
tele sikollyal, kiáltással, távoli szolongatással

...

Lelkesítő történet:
hogy rohantak az emberek
A Dunapartról
a rámpát is átugorva
önként a halálba ...

...

Óh, láthatatlan erő,
balkáni századok misztikája!
Ma és itt
csak elsuttogva
írjuk ezt a legendát ...

Él ez a Pavle Popović? Vagy ott vérzett el maga is a Glavnjačában? Mint később I. G. Kovačić, aki a *Jama* után hamarosan maga is elfeküdt a sírveremben. Ki tudja? Hogy élt, bizonyítja ez a vers.

Azután Rastko Petrović következett (*A bitiniai pásztor*), majd Oskar Davičo (*a Nyugtalanság-ciklus egyes versei*) és Miroslav Krleža (*Liebknecht emlékének, 1919 nagypéntek, 1917 karácsonyi dal, Egy nap változatai, 1917 katolikus húsvét, Munkanélküli éneke, Lángörvény, Harc a dolgokkal*), majd Jovan Putnik (*Vasútállomás*) vagy Dobriša Cesarić és mások.

Az akkor ismertté vált naiv költők, parasztköltők közül főleg Mihovil Pavlek Miškina verseit fordítottam, de Drago Filipovićot, Miloš Jovaševićet, Rade Aleksić-Zlorečkit, Sabolekot s másokat is. A szociális írók közül Katić-Minderovićot (*A nagy gladiátor, Találka, A grunt, Hordárok*), Radovan Zogovićot (*Ali Binak verseiből, Visszaemlékezés a balkánháborúra, Munkanélküli Pajzs-szív*) és Jovan Popovićot (*Déliabáb a síkság fölött, Kingya*) fordítottam. De ott látom a *Híd*-ban Majakovszkijnak *Mese a Kuznyecksztroj*-ról című versét is fordításomban:

Az égen-felhők-rohannak
esővel-terhesek-a percek
ócska-taligák-alatt
fáradt-munkások-hevernek
És hallod-büszke-zúgását
a víznek-ha jól-fülelész-
„Négy év-múlva-térj vissza
és itt-kertvárosra-lelsz” . . .

A fordítás a *Híd*-ban ezekkel a szavakkal végződött:

„Mert itt-ilyen-az ember”

Hadd teszem most hozzá, utólag, a cenzor piros ceruzája által törölt egyetlen sort:

„Ez-a Szovjet-országa!”

Hiába törölte ezt a sort a cenzor, ez a hiányzó sor adott mégis sokunknak erőt a további harchoz. Rozsarovszki Emil már öngyilkosságra gondolt az *Éjjel himnusza*, a *Balkáni legenda* idején, amikor mint tudóbajos munkanélküli kenyeret sem tudott adni gyereke kezébe, s csak azért fordult vissza, haza, az életbe, az éjjeli órában, mert a moszkvai rádió szóla!t meg egy nyitott, magányos ablakon át az *Internacionálét* harsogva feléje. Én magam is, a bitolai sivár napokban, amikor a túlfeszített munka és az idegfeszültség csak rákent esténként az ágyra, hogy vacsorához sem volt sem kedvem, sem erőm, rájáró kézzel csak Moszkvára nyitottam a rádiót, vagy a spanyol szabadságharc állomására, hogy az orosz és spanyol szavak, dalok ringassanak álomba, adjanak erőt a holnaphoz. Ezek a szavak: „Gavarit Moszkva, gavarit Moszkva” meg „Acqui Salamanca ocho” (Itt Salamanca-nyolc), az *Internacionálé* vagy a *nemzetközi brigád dala* adta meg sokunknak, nekem is, abban az időben azt az életerőt, amire szükségünk volt, hogy folytathassuk a mun-

kát, a harcot, magát az életet. Hiába söpörte hát le a cenzor a vers utolsó sorát, tudta azt mindenki anélkül is, hogy a kuznyecksztroji mese csak a Szovjetben lehetséges, még akkor is, ha kezdtek érthetlenné válni a terrorról érkező hírek, a furcsán öntudatos emberekről, akik, jaj, mind olyan simán vallottak, mert „megértették”, hogy ezt „kívánja tőlük”, a halálukat, a szovjet érdek, a haladás érdeke. Érthetetlenül állottunk ezzel a misztikummal szemben, de soha eszünkbe se jutott, hogy jegyzeteket készítsünk egy készülő keleti, „balkáni legendáról”. Majakovszkij és Madrid erősebbek voltak a terror kósza híreinél: a népi erő megnyilatkozása Sztálin tetteinél.

Kerestük és hitünkbelől eredő erőnkkel tudtunk is érveket találni mindenkor arra, hogy igazoljunk mindent, ami onnan, ami Moszkvából jött. Találtunk igazolást az 1939-es Hitler—Sztálin paktumra is, az 1940-es orosz—finn háborúra is. 1939-ben még Bitolában mondogatták Josip és Kosta, a titkárok: csak hadd kapjon most egyelőre össze a tőkés rendszer két tábora, mi álljunk csak készen, friss erőben, a végső összezapásra, amikor az ellenség itt is, ott is, legyengül már. Pancsován nagyobb volt az értetlenség. Márton barátom, az egykori csavargó, csak úgy tudta megvédeni Sztálint, hogy kihallotta, kihallani vélte a rádióból: Hitler most kénytelen szabadon engedni Thälmann és a koncentrációs táborok minden megkínzott pártemberét. Ez a paktum egyik feltétele... Sajnos... Thälmannékat hiába vártuk, nem jelentek meg a harc posztján soha többé.

Mindenre találtunk akkor még érvet, magyarázatot, ha nem is magunk, hát a belgrádi elvtársak, Jovan Popovićék, akikhez Pancsováról gyakran átjártam. Csak lelkünk mélyén tiltakozott valami belőlünk fakadt, hozzánk tapadt erkölcsi érzés... de mégis, ha így is van mindez, de fasisztákkal!? Egyezkedni?! Még nemrégén Bitolában úgy tanultuk, tanítottuk: Hitlerék a főellenség, az agresszív imperializmus képviselői. Inkább szövetkezzünk a nyugati demokráciákkal; ők már jóllaktak, ők már képviselhetik azokat a polgári demokrata rétegeket, amelyek hajlandók beállni az antifasiszta népfrontba. És most... Vajdaságban Dudáék, világviszonylatban pedig az angolok, franciák persze visszaautasították a Párt, a Szovjet szövetségét, de mégis — Hitlerrel?!... Zúgott, örvénylett szívünk hullámverése... Azután győzött a hit, az összetörös érzés: Mi vagyunk soron, közeledik a forradalom ideje. És vidáman csináltuk tovább... Így, mikor szeptember 1-én megkezdődött a második világháború, a lengyelek elleni háború, erősen Margit szemébe nézve mondtam, teljes hittel, mintha minden kínzó érzéstől megszabadultam volna és már kezembem lenne a győzelem záloga, az új élet biztosítéka, mintha már vége s nem első napja érkezett volna el a rettenetes új háborúnak, mondom, szinte örömmel ejtettem, Margitra mosolyogva, a szörnyű szavakat:

— Végre... megkezdődött!

Biztos voltam benne, hogy a győzelmes befejezést nem érem és nem élem meg. Talán azért is előlegeztem magamnak a nagy-nagy örömet a végül mégis megélt első napon már. Úgy is kellett, most kellett örülnöm, csak most értem rá örülni is... hiszen másnap már jött a realitás, a kínos, véres örvény, másnap, a behívóval zsebemben, útban voltam már Kičevo—Debar felé, mozgósított ezredemhez...